

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATSER

- Docent *Nils-Arvid Bringéus*, Lund: Stenkakor
Shrove Tuesday cakes 16

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

- Docent *Bengt Stolt*, Uppsala: Riksinventarier
och kyrklig textilforskning 18
Genmäle 23
Professor *G. Erdtman*, Stockholm, och dr *J.*
Pragłowski, Stockholm: Pollen i tjära 25
Pollen in tar 26

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- F. krigsarkivarien *Birger Steckzén*, Stockholm:
Birkarlar och lappar 27
Redaktionellt meddelande 30
Den 16. Nordiske Folkelivs- og Folkeminne-
granskarkongress, Røros 27—30 august 1963.
Anmäld av fil. lic. *Göran Rosander*, Uppsala 30

RIG · ÅRGÅNG 49 · HÄFTE 1

1966

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Hovrättspresidenten *Sture Petré*n

Sekreterare: Förste intendenten fil. dr *Marshall Lagerquist*

REDAKTION:

Stiftelsen Skansens direktör professor *Gösta Berg*

Förste intendenten fil. dr *Marshall Lagerquist*

Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör

Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*

Redaktionens adress: Folkklivsarkivet, Lund. Telefon 115 28

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, Stockholm NO. Telefon 63 05 00

Års- och prenumerationsavgift 10 kr

Postgiro 193958

Till Rigs ärade prenumeranter

Alltsedan Föreningen för svensk kulturhistoria bildades 1918 har årsavgiften till föreningen och därmed prenumerationspriset på dess tidskrift *Rig* varit oförändrad 10 kronor. Som bekant är penningvärdet idag ett annat; trycknings- och distributionskostnader har befunnit sig i oavbruten stegring. Föreningen har därför omsider sett sig nödsakad höja den årliga avgiften för *Rig* till 15 kronor från och med 1966. Denna måttliga och väl motiverade höjning hoppas redaktionen icke måtte minska intresset för *Rig* hos dess prenumeranter.

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om *Rig*" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äga från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Stenkakor

En ålderdomlig maträtt i etnologisk belysning

Av Nils-Arvid Bringéus

”Konstiga människor, de torka välling på stenar, så slättbon, när han såg göingen baka stenkakor.”¹ Detta ”ordtyg”, upptecknat vid slutet av förra seklet av Eva Wigström, återspeglar ej som man skulle kunna tro en skillnad i kostvanor hos skogsbor och slättbor. Däremot använde man i Göinge ett ålderdomligare framställningssätt än slättbon kände från sin hembygd. Man bakade verkligen stenkakor på stenar.

I vissa dialekter möter oss stenkakorna även under benämningen ”stinnkakor” eller ”stingkaker”.² En meddelare uppger, att kakorna kallades så därför att man blev ”stinn” dvs. mycket mätt av dem. En annan sagesman uttrycker samma uppfattning med orden: ”Folk tyckte att en ble so sting, när en aud en snes elle tvau”.³ Dylika namnförklaringar har emellertid tillkommit då och där man ej längre kände det ursprungliga tillagningssättet.⁴ Detta hör sedan länge det förflutna till men kan spåras i landsmåls- och folklivsarkivens uppteckningssamlingar.⁵

Från Angelstad i Sunnerbo berättar överläraren Karl Salomonsson efter sin mormor (1828—1909), att stenkakorna bakades ”på den glödgheta stenen i spisen, där askan rakades undan”.⁶ Även från andra håll i Småland uppgives att kakorna ursprungligen bakades ”på spisstenen” eller ”på ugnsmuren”.⁷ De sentida uppgifterna bestyrks av en uppteckning från 1837 av Gunnar Olof Hyltén-Cavallius: ”Stinnkaka (sten kaka) en art tunna kakor av mjöl och vatten, som fordom bakades på spishällen el[ler] glöden, nu på ett passande järn.”⁸ Enligt dessa uppteckningar skulle stenkakorna således ursprungligen ha bakats på eftervärmen på spishällen. Bakugnen har däremot inte begagnats, emedan stenkakorna snabbt gräddades och måste vändas för att bakas på båda sidor.

Stenkakorna kunde även bakas på en liten stenhäll eller s. k. ”stenkakesten”, och det torde snarast vara denna som gi-

Folklivsarkivet, Kyrkohistoriska arkivet och Landsmålsarkivet i Lund. En topografiskt uppställd förteckning över uppteckningarna från dessa arkiv har överlämnats till Folklivsarkivet (A 944), varför jag ifråga om de här som exempel åberopade uppteckningarna nöjer mig med att angiva proveniensens och utelämnar arkivnummer.

⁶ Utom K. Salomonssons uppteckning i Landsmålsarkivet, Lund se dens., Gammal tro och sed i en smålandssocken i tjugonde seklet (Hyltén-Cavalliusföreningens årsbok 1934) s. 117.

⁷ Torsås, S. Möre hd; Båraryd, Västbo hd.

⁸ N 45 a fol. 277, Kungliga biblioteket.

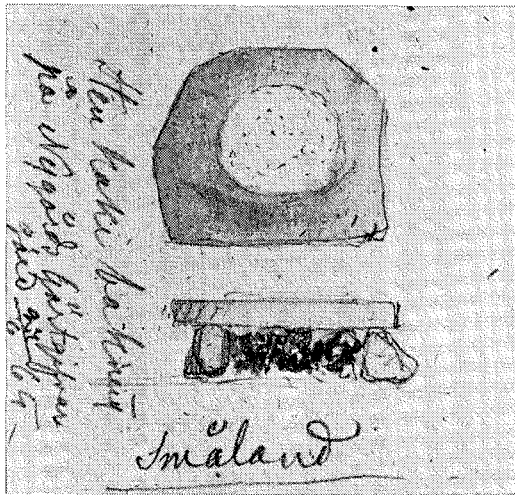
¹ Svenska Landsmål VIII:1 s. 73.

² Jfr G. Hedström, Sydsmländska folkmål 1 (1932) s. 129; Dens., Ordstudier i anslutning till P. Rydholms anteckningar om Långarydsålet i Västbo 1 (1948) s. 45.

³ Knäred, Höks hd; Reslöv, Onsjö hd.

⁴ Jfr G. Hedström, Ordstudier 1 s. 45 not 78.

⁵ Undersökningen bygger på uppteckningar i Västsvenska folkminnesarkivet, Göteborg, samt

1. "Häll för stenkaka, sedd i Småland 1864." *Mandelgrenska samlingen* 6:651.

2. "Stenkakebakning på Nygårds gästgifvargård 24/6 65, Småland." *Mandelgrenska samlingen* 6:652.

vit upphov till ordet stenkaka och talesättet "torka välling på stenar". Däröfver heter det i Wärend och wirdarne: "Gräddad på en flat stenhäll, som sättes öfver elden, brukas hon [kakan] än i dag såsom *stenkaka*".⁹ Att Hyltén-Cavallius inte rekonstruerat förfaringssättet ur själva benämningen, visar hans primärmaterial, som

⁹ G. O. Hyltén-Cavallius, *Wärend och wirdarne* 2 (1868) s. 130.

dock är ett kvartssekel äldre än hans bok¹⁰: "Förr i världen bakades de på en slät och tunn sten, som sattes på en fotaring öfver värmen och smordes med ister el[ler] talg. Lades smet på, ströks ut med en grytsked. Ännu finns gamla käringar som baka på en sådan 'stenkakesten'".¹¹ År 1864 avritade Nils Månsson Mandelgren en sådan häll under en resa i Småland tyvärr utan att ange proveniensens, fig. 1. Om stenen alltjämt var i bruk, nämner han ej heller, men så var fallet, då han följande år i Ryssby i nordöstra delen av Sunnerbo avritade en dylik häll med anteckningen: "Stenkakebakning på Nygårds gästgifvaregård 24/6 65." De båda plana men något oregelbundna hällarna synes ligga löst på tre stenar och ej på en fotring, som Hyltén-Cavallius nämner. Under den flata stenen på laveringen, fig. 2, ser man glöderna, och ovanpå stenen framträder smeten tydligt. Mandelgren gjorde sin iakttagelse, kort innan denna form av stenkaksbakning för alltid upphörde. I en uppteckning på 1880-talet he-

¹⁰ Vädan av att kritiklöst begagna Wärend och wirdarne som källa exemplifieras senast genom docent Sven B. Eks "metodundersökning" (!) Bågen — ett gammalt hömått, i föregående nummer av denna tidskrift. Missledd av bl. a. ett ställe i detta arbete tolkar Ek höbågen som ett specifikt småländskt, ja rentav mähända värendskt hömått. Hyltén-Cavallius bygger i själva verket på en skånsk prästrelation från 1624. Bågen som hömått kan under 1500-talet beläggas bl. a. från Höks härad i Halland, där den av mig behandlade dubbla bågen ej påträffats varken i bouppteckningar eller bevarade exemplar (N.-A. Bringéus, Gunnar Olof Hyltén-Cavallius som etnolog, 1966 s. 331). Från Östra härad i Njudung, där den dubbla höbågen även saknas i bouppteckningarna för undersökningsåret 1838 innehåller domboken 1602 ett klagomål av liknande art, som Tegel utan närmare lokalisering anför från 1542. Kronans befallningsman anklagades för att ha avtvingat varje skatte- och kronobonde i hela häradet "på sine fodrings hestar en skeppa korn, tuå gilla höö bogar och en länghalms kärff" (Östra härad i Njudung

ter det, att stenkakorna "förr baktes på tunna flata stenar på glöderna".¹² Från Ignaberga, V. Göinge, bestyrker en nämndeman, född 1872, verklighetsunderlaget till talesättet om göingen, som torkade välling på stenar: "Förr i världen stekte man dem [stenkakorna] på stora, flata glödheta stenar."

Det stöd för härledningen av benämningen stenkaka från stengräddningen, vilket Nils Keyland på sin tid ansåg fattas, lämnar ovedersägligen de anförda uppgifterna.¹³ Därmed är det även möjligt att infoga stenkakorna i ett ålderdomligt kultursammanhang. Redan Hyltén-Cavallius synes ha varit benägen att göra detta, då han ur den småländska folktraditionen anför exempel på hur trollden bakade stenkakor¹⁴ och hur kvinnorna som offer till nymånen vid nyår bar fram en stenkaka med sovel på.¹⁵ Gräddning på stenhäll avbildas av Olaus

3. Bakning på järnhäll, placerad på en trefot. Efter Olaus Magnus.

Magnus.¹⁶ Metoden har av Keyland noterats på olika håll i mellersta och övre Sverige,¹⁷ och Ernst Manker kunde ännu sommaren 1945 i Tuorpons lappby fotografera proceduren utan någon som helst rekonstruktion.¹⁸

Jämsides med den primitiva stenhällsbakningen visar ett annat träsnitt hos Olaus Magnus, fig. 3, att man även tidigt bakade på en järnhäll, placerad på en trefot.¹⁹ Även om stenkakorna på enstaka håll i Småland och möjligen även i norra Skåne bakades på stenar ännu under 1800-talets senare hälft, hade särskilda stenkaksjärn på de flesta ställen börjat nyttjas långt tidigare. I Växjö domkapitels arkiv nämns i en handling från Vislanda, Allbo härad, 1672 "1 st. steenkake-

dombok 1602—1605 . . . utg. genom N. Edling och G. Pellijeff 1965 s. 5). Häradet gränsar till de trakter, där den enkla vidjebågen eller hösvegen ännu i mannaminne brukats, och de äldre belägen för bågen som hömått åsyftar uppenbarligen detta redskap, varmed man enligt en beräkningsgrund från 1700-talet vanligen kunde bära 6 lispund hö. P. A. Gadd, Försök til en systematisk inledning i svenska lantkötselen . . . 2 (1775) s. 429. Rörande själva sakfrågan, vartill jag avser återkomma, se vidare N.-A. Bringéus, a.a. s. 330 f.

¹¹ N 45 a fol. 246, Kungliga biblioteket.

¹² Lidhult, Sunnerbo hd. Föreningen Smålands minnes samlingar, Landsmålsarkivet, Lund.

¹³ N. Keyland, Svensk allmogekost 1 (1919) s. 165.

¹⁴ G. O. Hyltén-Cavallius, Wärend och wirdarne 1 (1864) s. 30. Se även Folkminnen och folktankar 1932 s. 65; I. M. Boberg, Bjærgfolkenes bagning (Khvn 1938) s. 53 f.; Folkminnen från Örkelljunga-bygden utgivna av N.-A. Bringéus (1953) s. 55; Landsmålsarkivet, Lund nr 8387.

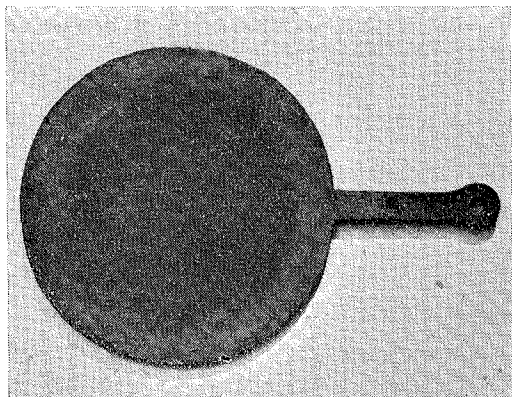
¹⁵ G. O. Hyltén-Cavallius, Wärend och wirdarne 2, s. XVIII. Jfr H. Celander, Nordisk jul 1 (1928) s. 327.

¹⁶ Vinjettbild till nionde boken kap. 41. Jfr J. Granlunds kommentar till Olaus Magnus, Historia om de nordiska folken 5 (1951) s. 222.

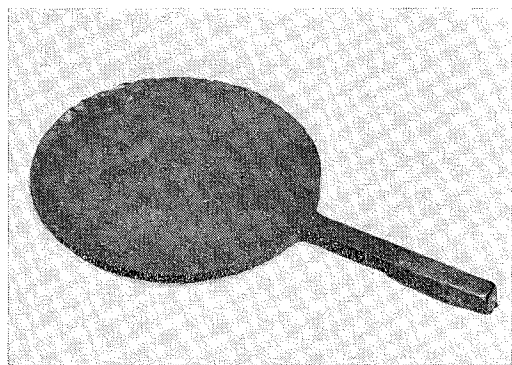
¹⁷ N. Keyland, Svensk allmogekost 1 s. 194 f.

¹⁸ E. Manker, De svenska fjällapparna (1947) s. 204 samt bild 154. Om hällgräddningen hos lapparna och dess utomsvenska motsvarigheter se Å. Campbell, Det svenska brödet (1950).

¹⁹ Se även vinjettbild till trettonde boken kap. 16 jämte J. Granlunds kommentar s. 296. Jfr även Å. Campbell, Det svenska brödet s. 5, 143.

4. Stenkaksjärn från Urshult, Kinnevalds härad. Nordiska museet nr 238.201. Diam. 30 cm, total längd 45 cm, tjocklek 1 cm, vikt 6200 gr. Det mörkare partiet på järnet visar stenkakans omfång.

5. Stenkaksjärn från Rydaholm, Östbo härad. Smålands museum, Växjö nr 5124. Diam. 29 cm, total längd 49 cm, tjocklek 0,8—1,5 cm, vikt 6530 gr.

jern".²⁰ Detta är tillika den äldsta direkta uppgift jag påträffat om den sydsvenska stenkaksbakningen.²¹ Bouppteckningarna från Växjö redovisar "stenkakeplå-

²⁰ Hänvisningen till originalkällan, numera i Landsarkivet, Vadstena, har erhållits genom Svenska akademins ordboks excerptsamling, Lund. Tack vare lektor Ludvig Larssons insats är arkivalieexcerpterna från Växjö särskilt omfattande. Detta medför å andra sidan en missvisning, då man som S. B. Ek i den tidigare nämnda undersökningen begagnar handskriftsexcerpterna för att belysa ut-

tar" eller "stenkakejärn" alltifrån 1730-talet.²² Att det var vanligt att baka stenkakor på järn i södra Småland under 1700-talets förra hälft, visar en passus i Linnés lapska resa 1732, där han kallar de plåtar, på vilka man bakade tunnbröd, för "stenkakejärn".²³

Stenkaksjärnen kan alltjämt uppsåras i gamla bondehem och är även företrädda i museernas samlingar, fig. 4—5. De exemplar eller avbildningar jag haft till mitt förfogande har varit av ungefär likartat utseende: en centimetertjock, plan, cirkelrund skiva med ett handtag av samma material eller för att citera beskrivningen i en småländsk gåta: "Kringlot som solen, svart som jorden; drar en lång rumpa efter sig".²⁴ Till skillnad från pannjärnet saknar stenkaksjärnet kanter, varför det även kallats "stenkaksplåt". Troligtvis har det direkt anpassats efter

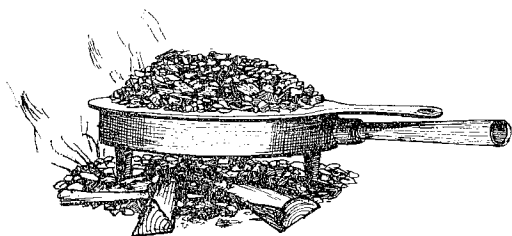
bredningsfrågor. Ek har i sin "metodundersökning" inte ens gjort sig mödan att i originalkällorna fastställa uppgifternas exakta proveniens, vilket för lexikografen kan vara av mindre vikt men för sakkforskaren är av desto större betydelse. Endast i ett fall — och då ifråga om en annan funktion än hötransport — framgår den närmare lokaliseringen direkt av de av Ek anförda ordboksexcerpterna.

²¹ Bakning av stenkakor omnämns även i ett par rättegångshandlingar från Väckelsång i Konga hd 1688 och Skatelöv i Allbo hd 1708. Konga härads dombok 1688 s. 66, Kinnevalds härads dombok 1708 s. 62, Göta hovrätts arkiv, Jönköping. Hänvisningen till dessa uppgifter har jag erhållit genom fil. dr P. G. Vejde.

²² Originalakterna i Vadstena landsarkiv, avskrifter i Svenska akademins ordboks excerptsamling.

²³ Skrifter af Carl von Linné utgifna af Kungl. Svenska Vetenskapsakademien 5 (1913) s. 130. En liknande anteckning har Linné gjort i sitt manuskript Ceres Noverca. Å. Campbell, Det svenska brödet s. 162.

²⁴ G. O. Hyltén-Cavallius, Gåtor och spörsmål från Varend (Svenska landsmål 1882) s. 7. Samma gåta har i Skåne använts om pannjärnet. Se t. ex. O. Christoffersson, Skånska gåtor, samlade i Skytts härad (Folkminnen och folktankar 2, 1915) s. 85.

6. Pannjärn med glöd på locket, använt vid gräddning av pannkaka. Frinmaryd, Norra Vedbo härad. Efter S. Erixon, Elda över och under.

den äldre stenkaksstenen. Järnet var ändamålsenligare utan kanter, då det härigenom gick lättare att vända kakorna med stenkaksspaden. Denna skillnad mellan stenkaksjärnet och pannjärnet är emellertid väsentligare än så. Stenkaksjärnet upphettades blott underifrån. Pannjärnet uppvärmdes före de moderna järnspisarnas tid både underifrån och ovanifrån, då man gräddade pannkakor, småbröd etc. Detta var möjligt därigenom att ett järnlock eller ett s. k. spjäll lades över pannjärnets kant, varefter glöder placerades på detta lock, som framgår av fig. 6.²⁵ På detta sätt blev pannkakan dubbelbakad utan att behöva vändas.

Stenkaksjärnet var ett specialredskap i motsats till pannjärnet. I senare tider har det brukats inom Kronobergs län, Östbo, Västra och Östra häraderna i Jönköpings län, Bräkne och Medelstads häraderna i Blekinge, vartill ansluter sig några uppgifter från de nordligaste Göinge-socknarna i Skåne. För att undersöka redskapets tidigare utbredning har jag för åren omkring 1775 genomgått 40 bouppteckningar i vardera av de häraderna, som är utmärkta med namn å kartan, fig. 7

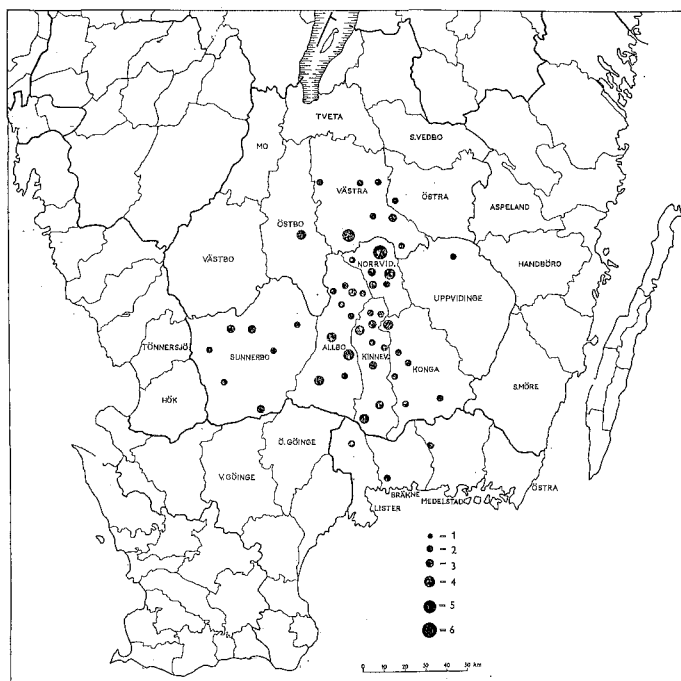
²⁵ Om metoden se vidare S. Erixon, Elda över och under (Saxons bok på 75-årsdagen, 1934).

(sammanlagt 920 st.) Excerperingen har utförts oberoende av administrativa gränser i avsikt att inringa stenkaksjärnets utbredning vid ifrågavarande tidpunkt. När de häraderna som gränsar till utbredningsområdet visat sig negativa, har jag ansett området på ett betryggande sätt inringat.²⁶ I *enstaka* fall kan givetvis stenkaksjärn ha brukats även på längre avstånd från området vid ifrågavarande tidpunkt. Stenkaksjärn fanns i följande utsträckning:

Härad	% stenkaksjärn
Kinnevald	47,5
Allbo	40,3
Norrvidinge	37,5
Konga	30,0
Västra	30,0
Sunnerbo	25,0
Östbo	14,3
Uppvidinge	3,8
Östra	2,5
Lister	2,5
Bräkne	2,5
Medelstad	2,5

I den omfattande samlingen av skånska bouppteckningsavskrifter i Folklivsarkivet i Lund har jag blott funnit ett enda belägg, i en bouppteckning efter en ryttare i Glimåkra, Ö. Göinge 1755. En

²⁶ Jag har således här använt en något mera arbetsbesparande metod än i en rad tidigare undersökningar, där jag för bestämda år byggt på samliga bouppteckningar. Detta mitt förfaringssätt t. ex. i uppsatsen om höbågen i Rig 1964 är tvärt emot S. B. Eks klassificering en *historisk-geografisk* metod och varken liktydigt med "stickprov i bouppteckningarna" eller någon "statistisk metod" (Ek a.a. s. 105, 114). Sålunda har jag inte ens redovisat basmaterialets totala omfång. Efter Eks yttrande, att "för den etnologiska forskningen finns det inga genvägar" (a.a. s. 120), bör jag kanske likväl nämna, att enbart markeringarna å min karta för 1838 bygger på en genomgång av 6.680 bouppteckningar. I Eks "metodundersökning" nyttjas 2 (!) bouppteckningsbelägg, vilka i den mån båda är relevanta f. ö. ej strider mot mina resultat.

7. Stenkaksjärrens utbredning omkring 1775. Tecknen är proportionella mot antalet bouppteckningar med uppgift om järn per socken (1–6 st). Samtliga namngivna härad har undersökts.

jämförelse med det recenta materialet visar således, att de särskilda stenkaksjärnen redan vid slutet av 1700-talet nästan uppnått sin maximala utbredning.²⁷

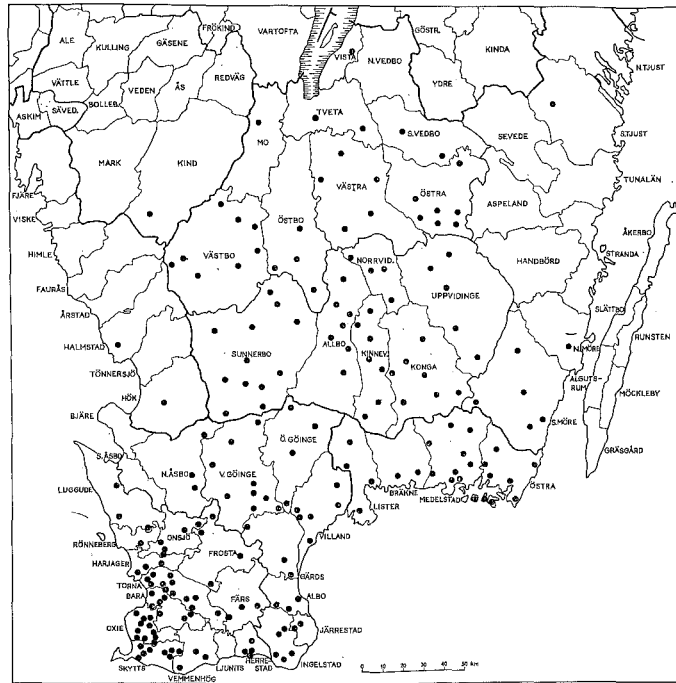
Kartan, fig. 7, tyder på att stenkaksjärnen följt det vanliga äldre spridningsmönstret från bygd till bygd. Liksom i min tidigare undersökning rörande ett hötransportredskap, höbågen, som likaledes ersatt ett äldre redskap, finner man här ännu ett exempel på att föremål från centrala Småland haft benägenhet att spridas söderut till västra Blekinge men haft en påtaglig svårighet att vinna fäste i Kal-

²⁷ Självfallet har jag härmed lika lite som i min uppsats om höbågen, som Ek gör gällande (a.a. s. 114), jämfört *täthetsgraden* i de två skilda materialen (bouppteckningarna respektive museiföremål/traditionsuppgifter). Jämförelsen gäller *utbredningsområdet*.

mar län.²⁸ Stenkaksplåtarna var gjutjärnsprodukter²⁹ och hörde till de artiklar, som framstälts vid vissa småländska

²⁸ N.-A. Bringéus, Höbågen (Rig 1964) s. 71. Som framgår av kartan i nämnda uppsats är avståndet mellan de östligaste beläggen 1838 och gränsen till Kalmar län flera mil brett, varför jag med hänsyn till att vi här har att göra med en spridning från bygd till bygd inte ansåg mig behöva utsträcka excerpteringen till Kalmar län. Då nu Ek likväl funnit det lämpligt att diskriminera min kartredovisning — icke med stöd av undersökningar utan på grundval av sina "synintryck" —, har jag för att undanröja alla eventuella tvivel om hur det förhöll sig i Kalmar län 1838 granskat samtliga bouppteckningar för detta år, inalles 808 st. Jag har *icke påträffat en enda uppgift om höbågar* i dessa. Om förhållandena i Östergötland 1838 har jag ej uttalat mig i min uppsats. Den genomgång jag nu i anledning av Eks kritik låtit göra av bouppteckningarna för Ydre, Kinda, Göstrings och Valkebo härad i landskapets sydligaste del visar, att *icke heller här finns en enda höbåge* upptagen i de 296 bouppteckningarna 1838.

²⁹ En bouppteckning från Växjö 1739 upptar t. ex. "1 st. stöpt stinkakejärn".

8. Utbredningen av bruket att baka stenkakor enligt uppteckningarna.

järnbruk. Huseby var den äldsta och främsta tillverkningsplatsen för dylikt gjutgods, och en stor del av de plåtar, som markerats å kartan, fig. 7, har troligen framställts vid detta bruk.³⁰ Från 1780-talet omtalas även tillverkning av hushållsartiklar vid Lessebo i Konga härad, däribland grytor, mortlar, väffeljärn, stenkaksplåtar, pannkaksjärn, trefötter etc.³¹ Sedan tillverkningen upptagits här, har uppenbarligen spridningen av stenkaksjärnen till grannhäraderna S. Möre och Uppvidinge underlättats, fig. 8.

Bouppteckningarna visar, att stenkaks-

järnen funnits såväl hos bönder och torpare som i militärboställen och prästgårdar. I Växjö brukades järnen i borgarhemmen och saknades inte heller i biskopshuset. I många fall brukades såväl stenkaksjärn som pannjärn eller stekpanna i samma hushåll, vilket klart visar, att det här rör sig om två skilda husgeråd. Mot 120 uppteckningar i 9 häradar i Småland, vilka upptar stenkaksjärn omkring 1775, svarar 54 bouppteckningar, som redovisar stekpannor eller pannjärn. I 9 bouppteckningar — varav 4 hänför sig till ståndspersoner — omnämns även särskilda pannkaksjärn.

Stenkaksjärnet har således vid ifrågasvarande tidpunkt varit ett viktigt husgeråd i de nämnda häraderna. Utanför utbredningsområdet, fig. 7, ökar pannjärnens antal. I Västbo, som saknade stenkaksjärn enligt bouppteckningarna

³⁰ Om bruket se E. Hemberg, Huseby historia (1945). Jag har förgäves efterforskat bruksräkenskaper.

³¹ G. Clemensson, Lessebo 1658—1856 (1954) s. 175.

omkring 1775, förekom sålunda stekpannor eller pannjärn i 60 % av hemmen. I de gamla danska landskapen fanns vid denna tid pannjärn i de flesta hus. Detta stämmer väl överens med Sigurd Erixons iakttagelser rörande utbredningen av metoden att elda på locket. Denna förekom i sydvästra Sverige liksom på Gotland. Erixon spårar metoden vidare såväl i England som på den västeuropeiska kontinenten och sammanställer den med vedbristen i Västeuropa. För Sveriges vidkommande anser han, att metoden inte behöver vara så gammal, även om dess begränsning sammanfaller med en gammal kulturmotsättning.³² Erixons uppfattning synes kunna stödjas även genom undersökningen av stenkaksbakningen. I Skåne finns alltså *benämningen* stenkaka, trots att den bakas på ett pannjärn. I nordskåne har *kännedom om metoden* att baka på stenhäll funnits, men först i Småland har den *påträffats i bruk*. Det synes troligt, att pannjärnen i Skåne liksom stenkaksjärnen i Småland ersatt den äldre metoden att baka på stenar. Denna skulle då vara att uppfatta som en randrelikt liksom hällgräddningen av bröd i norra och västra Europa.

Redan Linné, vilken som dietetiker hade uppmärksamheten fäst vid allmogens kostvanor, uppfattade stenkakorna som en typisk sydsvensk maträtt. I hans på kunglig befallning utarbetade berättelse om växter användbara till nödbröd 1757 heter det, att sådant bröd bör "utan jäsningsgräddas på järn, såsom norrlänningarnes tunnbröd eller söderlänningarnes

³² S. Erixon, Elda över och under s. 94 ff. Lockeldning på Irland illustreras i Ä. Campbell, Det svenska brödet s. 7.

stenkakor."³³ Att stenkakorna likväl intas i hans hemprovins överallt var en lika brukad anrättning, visar Gaslanders beskrivning över Västbo 1774, där det heter: "Bladkakor brukar bondgumman här så allmänt, som norrvidingegumman sina stenkakor."³⁴ Av kartan, fig. 7, över stenkaksplåtarnas utbredning enligt det samtida bouppteckningsmaterialet framgår skillnaden mellan de två häraderna med all önskvärd tydlighet. Även om stenkaksjärnen saknats i det konservativa Västbo, kan stenkakor dock i viss utsträckning ha bakats på stenhällar vid ifrågavarande tid.³⁵

Med uppteckningarnas hjälp kan man ganska väl fixera det område, inom vilket stenkakor brukats i mannaminne. Det omfattar, som framgår av kartan, fig. 8, Skåne, Blekinge, Kronobergs och Jönköpings län. I Kalmar län har stenkakorna varit ovanliga eller rättare haft en motsvarighet i kroppkakorna. Från Östergötland känner jag inga uppgifter, ehuru det är tänkbart, att stenkakor ätits i gränstrakterna till Småland. Från Västergötland har jag blott en uppgift från

³³ Skrifter af Carl von Linné utgifna af Kungl. Svenska Vetenskapsakademien 5 (1913) s. 130; Utdrag utur alla ifrån 1754 års slut utkomne publique handlingar . . . 6 (1761) s. 4734. Linnés formulering upprepas utan källangivelse i J. Fischerström, Nya svenska ekonomiska dictionnairen 3 (1781) s. 438.

³⁴ Beskrifning om allmogens sinnelag, seder vid de årliga högtider . . . i Jönköpings län och Wäsbo härad (1774) s. 12. Om bladkakorna se även J. Allvin, Beskrifning öfver Wästbo härad i Jönköpings län (1846) s. 199; G. O. Hyltén-Cavallius, Wärend och wirdarne 2 s. 130. I protokollet över stenkakorna har jag även infört uppgifter om bladkakor. De omtalas i 6 uppteckningar från Västbo, i 1 uppteckning från angränsande delar av Mo, Kinds och Halmstads härad samt därjämte även i 1 uppteckning från Årstad och Tönnersjö härad i Halland.

³⁵ Stenkakorna nämns dock ej i sockenbeskrivningarna från Västbo vid 1800-talets början. Lagergrenska samlingarna M 104, Kungliga biblioteket.

Mjögback, Kinds härad. Från södra Hal-land finns ett par uppgifter om stenkakor. Pannkakor har dock varit en vanlig rätt i detta landskap. Traditionsuppgifterna ger ej klara besked om i vilken utsträckning stenkakor ingått i de folkliga kostvanorna. Man torde kunna räkna med en viss försvagning i ytterområdena. Från Lenhovda i Uppvidinge härad heter det t. ex., att stenkakor blott brukades i vissa hem.³⁶

Kartan visar utbredningen av bruket att baka en slags kakor, som kallades stenkakor, och säger intet om ingredienserna. I själva verket framgår det av uppteckningarna, att begreppet stenkaka inte är helt entydigt, vilket redan Keyland framhållit.³⁷ I äldre tid synes merendels kornmjöl använts. Några uppteckningar pekar t.o.m. på sambandet mellan stenkaksätande och god kornskörd, något som är okänt ifråga om andra sädesslag: "Fastlagstisdag bör man också baka stenkakor — om man vill ha god kornskörd under året". — "När de sådde korn, så skulle de ha stenkakor te lille mida".³⁸ Korn- och rågmjöl kunde blandas, och även enbart rågmjöl förekom till stenkakssmeten. Vetemjöl uppgives i en uppteckning från Ronneby ha efterträtt kornmjölet. På den skånska slättbygden har man ej sällan använt vetemjöl till stenkakor, vilket däremot är okänt i Småland. Här liksom anorstädes kunde det förekomma, att man blandade rårviken potatis i smeten.³⁹

³⁶ N. Hyllén-Cavallius, Seder och bruk (Lenhovda. En varendssocken berättar, 1948) s. 607.

³⁷ N. Keyland, Svensk allmogekost 1 s. 165.

³⁸ Lidhult, Sunnerbo hd; Skrävlinge, Oxie hd. Se även nedan s. 12. Jfr härmed O. Højrup, Landbokvinden (Khvn 1964) s. 175.

³⁹ Utom uppteckningarna se E. H. Anderek, Till flydda tider återgår. Pjätteryd i gången tid 2 (1958) s. 244; K. Salomonsson, Gammal tro och sed i en smålandssocken i tjugonde seklet s. 117.

Enligt Hyllén-Cavallius bakades stenkakorna på 1830-talet i Varend av mjöl och vatten. Traditionsuppteckningarna visar, att detta förekommit ännu i mannaninne men blott undantagsvis. Hyllén-Cavallius uppgiver, att man även kunde nyttja vassla, varför stenkakorna stundom kallades "skärvallastenkakor".⁴⁰ Från hans egen hemsöcken Vislanda heter det härom i en uppteckning gjord 1940: "När mor hade yst ifrån sig, tog hon undan en del av vasslan till att koka sötost av, en del till att baka stenkakor av, och resten av vasslan kokte hon till tjockvassle." Även från Ryssby i Sunnerbo uppgives vassla ha brukats till stenkakssmeten. Över hela utbredningsområdet har dock mjölet som regel blandats med sötmjöl, i något fall t.o.m. med grädde.

I Skåne och Blekinge förekom det ofta, att ett eller ett par ägg vispades ned i stenkakssmeten. En uppgift härom föreligger även från Älmeboda i Konga härad. Eljest synes detta inte ha varit brukligt i Småland. Som regel har något salt tillsatts smeten. I Skåne uppgives även socker ha nyttjats. Stenkakssmeten kunde således vara så enkel, att den blott bestod av kornmjöl, vatten och lite salt, medan den i Skåne och Blekinge var en ordinär pannkakssmet.

Det fanns även en olikhet ifråga om jäst och ojäst smet. Ett stort antal skånska uppteckningar omnämner, att öljäst tillsattes och att smeten fick jäsa en timmes tid före bakningen. I H.P. Klinghammers skånska ordsamling från 1873 beskrives även stenkakan som "ett slags

⁴⁰ N 45 a fol. 246, Kungliga biblioteket. A. Campbell framhåller, att "de småländska stenkakorna skulle helst bakas av bästa kornmjöl, utört med den vassla, som kramats ur själva ostmassan." Det svenska brödet s. 123.

pannkaka, bakad av kornmjöl, mjölk och så mycken tillsats av jäst, att degen bringas i jäsning".⁴¹ Meddelare från de nordligaste socknarna i Göinge invid smålandsgränsen har dock uppgivit, att jäst icke förekom. I de småländska uppteckningarna saknas alla uppgifter om jäst. I stället framhålles i vissa fall uttryckligen — liksom i Linnés berättelse 1757 — frånvaron av jäsmedel i stenkakor.

Före gräddningen smordes stenen eller järnet med ister eller talg, varefter smeten östes på med en slev i ett tunt lager. Härvid såg man till, att den ej flöt för långt ut åt kanterna, försåvitt man ej använde ett vanligt stekjärn. Dessförinnan hade stenen eller järnet uppvärmts, så att det var mycket hett. Uttrycken "röd i synen som en stenkakebakare",⁴² "varm som en stenkakebakare"⁴³ och "ha brått som en stenkakebakare"⁴⁴ illustrerar stenkakets situation.

Sedan undersidan brynts, gällde det att snabbt vända kakan med en träspade, som sköts mellan stenen (järnet) och kakans undersida. Anpassat för detta speciella ändamål möter oss termen "sten kake spad" i en bouppteckning i Växjö 1795 och 10 år senare "1 stenkakeplåt med spade". I sin samling av smålandsord från 1840 har Hyllén-Cavallius även infört ordet stenkakstvet (uttalat tvojt), vilket han definierar som "en rund spade (lik en liten grissla) att vända stenkakor med." Benämningen har ännu i sen tid förekommit

inom Allbo härad liksom på annat håll "stenkakespade."⁴⁵

De stenkakor, som bakats utan jäst blev tunna, varom även talesättet "tunn som en stenkaka" vittnar.⁴⁶ Den flata formen gav inom stenkakornas utbredningsområde upphov till uttrycket "baka stenkakor" eller "slå stenkaka" om den kastlek, som eljest kallas "kasta smörgås".⁴⁷ I Skåne kunde de stora hästhovsbladen⁴⁸ stundom även salvians blad⁴⁹ kallas "stenkagebla". Efter den runda formen har vissa tröjor gått under benämningen "stenkagetröjor"⁵⁰, medan täcken i upphämta kunde kallas "stenkaketäcke".⁵¹ Karakteristiskt är att de skånska metaforerna hänsyftar på ytformen ej på tjockleken. Här brukades som vi sett jäst i stenkakorna, varför dessa ej var tunna utan ofta beskrives som tjocka plättar eller jästpannkakor.

I en beskrivning av det norrländska tunnbrödet 1732 nämner Linné, att då en tunnbröds-kaka var bakad, lades den "som en stenkaka över en sängbjälke eller an-

⁴⁵ Härlunda, V. Torsås, Allbo hd; Markaryd, Sunnerbo hd.

⁴⁶ Kalvsvik, Kinnevalds hd.

⁴⁷ Ås, Forsheda, Västbo hd; Rydaholm, Östbo hd. N. G. Bruzelius, Allmogelivet i Ingelstads härad i Skåne (1930) s. 100. Den moderna metaforen stenkaka i betydelsen 78-varvs grammofonskiva har uppenbarligen intet som helst sammanhang med den här behandlade kostvanan. Denna benämning har liksom en rad liknande skapats i en tid, då äldre uppfinningar börjar betraktas som forntidsmässiga, i detta speciella fall efter det att de nya LP-skivorna lancerades omkring 1954—1955. Genom den stort upplagda insamlingen av äldre grammofonskivor, "Operation stenkaka", hösten 1962 i samarbete mellan Sveriges radio och Kungliga biblioteket slog beteckningen snabbt igenom.

⁴⁸ Burlöv, Mölleberga, Bara hd.

⁴⁹ Brantevik, Simris, Järrestads hd.

⁵⁰ Lunds landsförsamling, Torna hd.

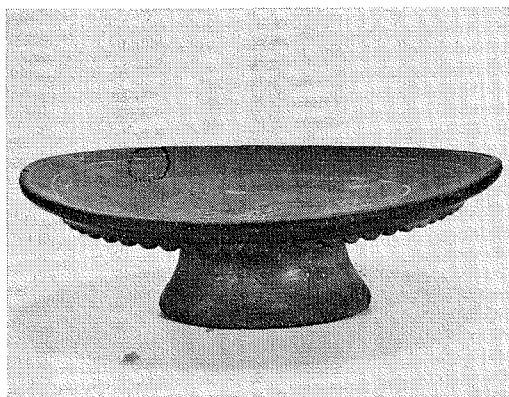
⁵¹ Textilt bildverk utgivet av E. von Walterstorff (1925) s. 44. Jfr även Den kvinliga hemslöjden i Sverige (1880) s. 28.

⁴¹ H. P. Klinghammer, Ordbok öfver skånemålet 4, Lunds universitetsbibliotek.

⁴² Bondstorp, Mo hd; Vissefjärda, S. Møre hd; Genarp, Bara hd; Håslöv, Skytts hd; L. Isie, Vemmenhögs hd.

⁴³ Väckelsång, Konga hd.

⁴⁴ Augerum, Östra hd.

9. Fat för uppläggning av stenkakor. Berg, Kinnevalds härad. Smålands museum, Växjö, nr L 364. Diam. 30 cm, höjd 7 cm.

nat, då hon på bägge sidor faller ned.”⁵² Detta förfaringssätt är ej dokumenterat från senare tid, vilket ej hindrar, att det praktiserats. Från Moheda i Allbo skaffade Hyltén-Cavallius ett ”stenskakefat”, som t.o.m. var med på världsutställningen i Paris 1867,⁵³ innan det införlivades med samlingarna i Smålands museum.⁵⁴ Fatets yta motsvarar den runda stenkakan i dess fulla storlek, fig. 9. S.k. stenskakefat av trä har även brukats i senare tid.⁵⁵ I Skåne kunde stenkakorna läggas upp på lerfat.⁵⁶

Som regel åts stenkakorna varma liksom plättar till middags- eller aftonmål i bästa fall med smör, lingon och stekt fläsk. Från Vislanda heter det: ”Stinkakor bakades av vassle och skrämjölk, så de räckte till ett par måltider. Vid den ena måltiden fingo de ’döppa’ till stinkakorna.

Detta var kokt av skummad mjölk, fläskflott och skrämjölk. Och när de åto ’döppa’ och stinkakor, rullade de ihop en stinkaka i en rulle, sedan höll de den i handen och doppade den i ’döppat’ så fort de åto.”

I senare tid har man ätit stenkakor till efterrätt precis som plättar när det passat, men traditionsuppteckningarna visar tydligt, att stenkakorna tidigare i främsta rummet hörde särskilda märkesdagar till. I sin skildring av livet på Kabbarps gård i Bara härad 1814—1864 skriver Elin Thunell:” När det var tillsatt, var tiden inne för sågillet. Man lagade med att arbetet tog slut just i middagsstunden. En riklig undfägnad väntade på bordet i stugan: ’äggakaga’ och bruna bönor, ’sågröd’ och ’stenskågor’. Eftermiddagen var helgad åt ’vårdynsen’. Alla karlar sjönk in i en dvala, som varade ända till fyra-, femtiden.”⁵⁷ Från sydvästra Skåne heter det ytterligare:” Det var en allmän sed, att den dagen man hade uttröskat, skulle man hava stenkakor. Tröskmännen brukade därför, när de hade slutat arbetet för året samlas utanför en inkörspört till logen, och på denna på en gång slå kraftiga slag. Detta var då tecken åt moran, att hon skulle ställa om stenkakor till kvällsmat.”⁵⁸ Stenkakorna var således en vanlig rätt vid de sydsvenska arbetsfesterna.⁵⁹ Trettondagen och första maj nämns i ett par andra uppteckningar som tillfällen, då man åt stenkakor. Det verkliga stenkaksätandet skedde emellertid på ”stenskaketisdag” eller ”pannekaketisdag.” Om denna sed i Rönnebergs härad i Skå-

⁵² Skrifter af Carl von Linné... 5 s. 129.

⁵³ Jfr N.-A. Bringéus, Gunnar Olof Hyltén-Cavallius som etnolog s. 130 f.

⁵⁴ Jfr Katalog öfver Smålands museum... af G. Södergren och G. Norlander (1874) s. 43 samt G. O. Hyltén-Cavallius, Wärend och wirdarne 2 s. 193.

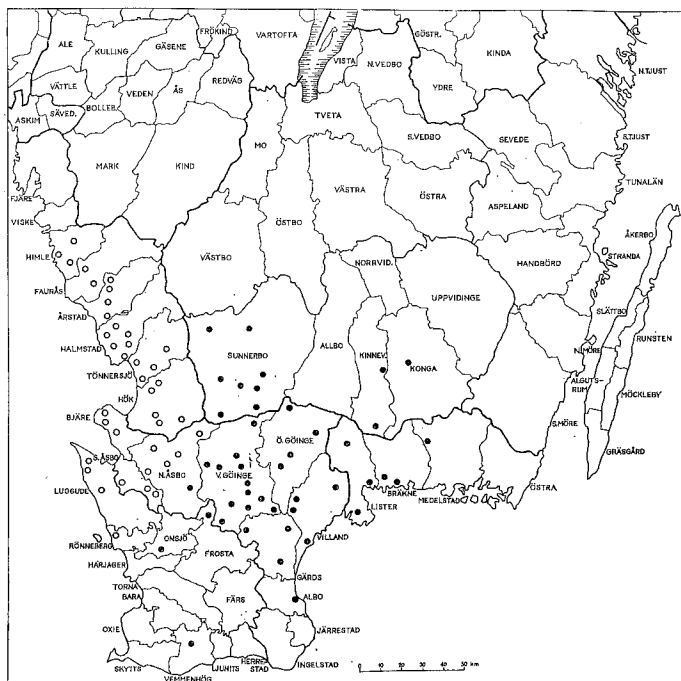
⁵⁵ Berga, Sunnerbo hd.

⁵⁶ Svenska landsmål 1911 s. 369.

⁵⁷ E. Thunell, Livet på Kabbarp 1 & 6 1814—1864 (1952) s. 39. Se även ovan s. 9.

⁵⁸ Hög, Harjagers hd.

⁵⁹ G. Hobroh, Med folket i arbete och fest (1939) s. 156.

10. Utbredningen av benämningen "stenkaketsdag" (fyllda tecken), respektive "pannkaketsdag" (ofyllda tecken) enligt uppteckningarna.

ne på 1840-talet skriver Eva Wigström: "Följande tisdag var 'vitatisdag', och då skulle allt husfolket ha en pannkakstraktering, på det mjölet av årets gröda måtte bli vitt. Dessa kakor tillreddes av fint kornmjöl och söt mjölk med tillsats av jäst, bakades på ett pannjärn, som var smort med insaltat svinister, och åtos utan någon tillsats."⁶⁰ Från Kivik i Albo härad berättar Ola Cappelin: "Tisdagen [i fastlagsveckan] hade fått namnet stenkaketisdag, och då förekom det stenkakor av siktat kornmjöl med vatten och ägg, stekta på pannjärn."⁶¹

⁶⁰ E. Wigström, Allmogeseder i Rönnebergs härad i Skåne på 1840-talet (Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmälen och svenskt folklied VIII:2, 1891) s. 16. Se även E. Wigström, Folkdiktning... samlad och upptecknad i Skåne (1880) s. 93.

⁶¹ O. Cappelin, Gammal sed och tro i Kivik (1932) s. 24.

Som framgår av kartan, fig. 10, hänför sig uttrycken stenkaketisdag och pannkaketsdag till två skilda områden. Stenkaketisdag har förekommit i nordöstra Skåne, västra Blekinge samt i Sunnerbo i Småland. Härtill ansluter sig några enstaka uppgifter. I norra Allbo och Kinnevalds härader har även benämningen "stenkakelördag" upptecknats.⁶² Av de 45 uppgifterna på kartan, fig. 10, anger 27, att stenkaketisdag var = fastlagstisdagen, medan 11 anger påskveckan, samt övriga 7 icke preciserar dagen. Uppgifterna hänför sig ej till skilda områden, och det är tydligt, att vi här har ett exempel på förväxling av benämningarna på fastlagsveckans och stilla veckans dagar.⁶³ Detsamma gäller om be-

⁶² Kvenneberga, Allbo hd; Öja Kinnevalds hd.

⁶³ L. Hagberg, Fastlag och hetvägg (Svenska landsmål 1911) s. 520; J. Ejdestam, Svenska värser (Svenska landsmål B. 40, 1940) s. 15.

nämningen pannkaketisdag. I den mån sedan förekommit i Danmark, synes den ha varit knuten till fastlagstisdag.⁶⁴

Äv särskilt intresse i detta sammanhang är, som redan Troels-Lund observerat, att benämningen "Panncake-Tuesday" på fastlagstisdagen brukats i England.⁶⁵ Reminiscenser av den äldre fest-seden har kvarlevat in i sen tid, och de olika bruken ägnas stor uppmärksamhet i framställningar av de engelska årsfester-na.⁶⁶ Också på den europeiska kontinen-ten har pannkakorna spelat en betydelsefull roll vid årsfesterna. Det må här vara tillfyllest att hänvisa till referenserna i Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, där man under slagordet "Pfannkuchen" finner konstaterandet: "Allgemein ist die Zeit um Fastnacht die Zeit der Pfannkuchen und Küchel."⁶⁷ Frågan är då, om sten- och pannkakorna ursprungligen hört till festmaten före fastans inbrytande eller varit egentlig fastemat. Martin P:n Nilsson ansluter sig — måhända utifrån sin kännedom om stenkakornas form i hans hembygd i Göinge — till den senare uppfattningen: "Förmodligen äro både bullar och stinnkakor ett minne av fastetiden, bägge äro ju fastemat."⁶⁸ I sin

översiktliga framställning av årsfesterna i Nordisk kultur skriver Sigfrid Svensson i anslutning till en tidigare undersökning av Louise Hagberg: "I sentida folkbruk i södra Sverige ha vetebullar, kroppkakor eller pannkakor hört till fastlagens speciella maträtter; om det här är fråga om fastemat eller festmat är dock osäkert."⁶⁹

Till sin karaktär hör de egentliga pannkakorna onekligen till festmaten. I de danska, skånska och halländska varianterna av majvisan nämns pannkakor jämsides med "äggamat" och bovetegröt.⁷⁰ Pannkakorna hörde även till förningsrätterna vid gillena. Rätten går även väl ihop med frosseriet på fettisdagen såväl hos oss som i England. På "Panncake-Tuesday" hade folket fritt från sitt arbete och förstod att med mat och allehanda upptåg göra sig en glad dag. Med en kyrkklocka, "Panncake-Bell", gavs tecken till pannkaksbakningens och festens början. När klockan på kvällen på nytt ljöd, skulle pannkakorna vara uppätta, och därmed var festen (fastlagen) slut.⁷¹

Det är emellertid otillfredsställande att avfärda fastlagstisdagens pannkakor och stenkakor enbart med hänvisning till fastlagsfrosserierna. En i södra Sverige ännu allmännare benämning på fastlagstisdagen än stenkaketisdag och pannkaketisdag har varit "vita tisdag" (dialektalt i Skåne även vede- tisdag).⁷² Benämningen

⁶⁴ J. S. Møller, Aarsfester fra vaar til høst i Danmark (Nordisk kultur 22, 1938) s. 117. Jfr även H. F. Feilberg, Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål 1 (Khvn 1886—93) s. 701.

⁶⁵ Troels-Lund, Dagligt liv i Norden 5 udg. 7 bog (1929—1931) s. 70, 76.

⁶⁶ G. Long, The Folklore Calendar (London 1930) s. 19 f.; A. R. Wright, British Calendar Customs. England 1 (London 1936) s. 8 ff.; C. Hole, English Custom & Usage (London 1944) s. 37 ff.; T. M. Owen, Welsh Folk Customs (Cardiff 1959) s. 72; C. Cruickshank, Lenten Fare and Food for Fridays (London 1959) s. 30 ff.

⁶⁷ A.a. 6 (Berlin 1934—35) sp. 1560. Jfr även sp. 1326.

⁶⁸ M. P:n Nilsson, Årets folkliga fester (1936) s. 281.

⁶⁹ S. Svensson, Årsfester från vår till höst i Sverige och Svensk-Finland (Nordisk kultur 22) s. 64.

⁷⁰ C. W. von Sydow, God afton om I hemma år (1917) s. 22 f., 50, 53, 61.

⁷¹ Se ovan not 66.

⁷² Äldre skånska belägg finns i H. P. Klinghammer, Ordbok öfver skänemålet, Lunds universitetsbibliotek; J. E. Rietz, Svenskt dialekt lexikon (1862—67) s. 272; Gotländsk ordbok 1 (1918—40) s. 152, 2 (1941—45) s. 1187; J. Ejdestam, Svenska vårseder s. 17. Benämningen är även känd från Danmark. Se

är av medeltida ursprung⁷³ och för oss direkt in i den romerska kyrkans fastepraxis. I skarabreviarier talas det t. ex. på vissa bestämda dagar om att fasta in albis och på andra dagar att fasta in pane et aqua. Vid ett koncilium i Arboga 1474 heter det om de förstnämnda dagarna: "Istis diebus semel lactiniis uti licet." Det betyder, att man skulle avhålla sig från kött men fick intaga ett mål mjölkmat. Man skulle, för att använda ett gammalt svenskt uttryck, "ferma" eller fasta "widh hwitt."⁷⁴

Att vi har rätt att härleda benämningen vittisdag från fastan in albis är så mycket mera uppenbart, som den medeltida isländska och norska lagstiftningen direkt förbjuder förtäring av köttmat på fastlagsmåndag och -tisdag.⁷⁵ Först med askonsdagen började den verkliga fastan markerad bl. a. genom att den s. k. hungerduken hängdes upp i kyrkorna.⁷⁶ En-

t. ex. H. F. Feilberg, Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål 1 s. 701.

⁷³ K. F. Söderwall, Ordbok över svenska medeltids-språket. Supplement (1953) s. 325. Vita tisdag är dock ej som här säges tisdagen efter vita söndagen (Dominica in Quadragesima eller Invocavit) utan tisdagen efter Quinquagesima, liksom vita måndag sannolikt är måndagen efter Quinquagesima. Se O. Kolsrud, Nordiska kalenderdagnavn i middelalderen (i J. F. Schroeter, Haandbog i kronologi 2, Oslo 1926) s. 23. I ett "register på helgondagarna samt andra dagars och tiders namn, som förekomma i medeltidens historia, och i gamla dokumenter" upptages "hvite tisdag, Bacchanalia, tisdagen efter fastlagssöndag". Nordiskt kalendarium för medelåldern (Handlingar rörande Skandinaviens historia 5, 1818) s. 58, 28.

⁷⁴ G. Lindberg, Kyrkans heliga år (1937) s. 336 f.; H. Pleijel, Svensk lutherdom (1944) s. 53 ff. Jfr även Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 4 (1959) sp. 183, 190.

⁷⁵ Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 4 sp. 191.

⁷⁶ Se litteratur i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 4 sp. 198 samt därjämte U. Björkman, Stilla veckan i gudstjänst och fromhetsliv (1957) s. 174 ff.

ligt yngre västgöotalagen, som plägar dateras till 1300-talets mitt, var under denna fasteperiod även mjölkmaten förbjuden. Det heter nämligen: "Æter bonde huijt v̄m fasto ælla nokon thæn dag sum byuz til fasto aff kirkyu vtan þrang böte halfmark biskupi."⁷⁷ På långfredagen inträdde slutligen den allra strängaste fastan in pane et aqua.⁷⁸

Enligt detta fastemönster skulle pannkakorna och de på mjölk bakade stenkakorna ha sin naturliga plats som fasteföda under fastlagen. Därvid är det naturligt, att just dagen före det definitiva inträdet i kvadragesimalfastan blivit en särskild märkesdag med avseende på maten. Därmed skulle den kalendärt fixerade seden att äta pannkakor eller stenkakor på pannekake- eller stenkaketisdag direkt kunna härledas ur medeltida — eller kanske snarast högmedeltida — praxis. Under senmedeltiden mildrades nämligen fastebruken t. o. m. i klostren kanske med hänsyn till det hårda nordiska klimatet.⁷⁹

Om man inte restlöst vill förklara stenkaksätningen vid senare tidpunkt än fastlagstisdag som en sentida förvanskning, förefaller detta bruk kanske vara svårare att förena med medeltida fastepraxis. I Småland ingick dock som vi sett i äldre tid varken ägg eller mjölk i stenkakorna. De tillreddes av mjöl och vatten eller vassla. Denna typ av stenkakor står uppenbarligen närmare brödet än mjölkmaten. Den skulle rentav kunna hänföras till den

⁷⁷ Westgöta-lagen utg. af H. S. Collin — C. J. Schlyter (1827) II KB 56. Jfr även H. Johansson, Den medeltida liturgin i Skara stift (1956) s. 37 ff.

⁷⁸ U. Björkman, Stilla veckan s. 242 f.

⁷⁹ Se härom Samlaren 9 (1888) s. 165 f.; T. Höjer, Studier i Vadstena klostres och birgittinerordens historia intill midten af 1400-talet (1905) s. 46 f.; H. Johansson, Ritus cisterciensis. Studier i de svenska cistercienserklostrens liturgi (1964) s. 150, 154.

strängaste fastan in pane et aqua, som förekom på långfredagen.

I den mån fasta förekommit in i sen tid, har detta utom i samband med nattvardsgång varit på långfredagen. Några uppteckningar visar, att stenkakorna hörde just till denna dags fastekost. En sagesman från Hjälmseryd i Västra härad, född 1861, uppger: "Långa fredag åt man stinkakor och smör." Den trägne upptecknaren smedmästare K. J. Nilsson i Kråkskult, Östra härad f. 1865, berättar, att under fastan "höll man sig i allmänhet mera stilla och andaktsfull. Men någon fasta i lekamlig måtto minns jag ej förekom, men långfredag så fick man ej äta syrat (jäst) bröd. Då baktas det i våra hem så kallade stennkaker, plättar av vatten, mjöl och salt. En sådan fick vi till frukost, innan vi gick till kyrkan."⁸⁰ En skomakare, f. 1872, som bott i Eksjö i hela sitt liv omtalar, att på långfredagsmorgonen väcktes barnen i hemmet av modern, som bjöd på stenkakor och hade ett ris i handen, med vilket hon gav barnen en släng, "för att vi skulle tänka på långfredagens lidanden." Att det i båda fallen är fråga om kvarlevor av medeltida sed torde stå utom allt tvivel.⁸¹ Visserligen ändrades kyrkans inställning till fastan efter reformationen,⁸² men ifråga om långfredagen heter det alltjämt i 1686 års kyrkolag (kap. 2 § 8), att folket skall förmanas till fasta och nykterhet.

Hyltén-Cavallius uppfattade säkert med rätta stenkakningen i Småland som en ma-

⁸⁰ Smedmästaren K. J. Nilssons minnen från 1800-talets kyrkliga folkliv utgivna med inledning och kommentarer av H. Pleijel (1966) s. 85.

⁸¹ Om långfredagspiskningen se J. Ejdestam, Svenska vårseder s. 18 ff.; Dens., Piskning med ris vid årshögtider (Folkminnen och folktankar 1940).

⁸² Se härom Å. Andrén, Nattvardsberedelsen i reformationstidens svenska kyrka. Skriftermål och fasta (1952).

nuell tradition med forntida ursprung. De ojästa, mjuka, hållgräddade bröden utgör en etnografisk parallell som talar härför. Att stenkakorna trots alla senare kulturella överlagringar kunnat bibehålla sin plats bland de folkliga kostvanorna i sydsverige beror säkerligen i främsta rummet på att de kom att förknippas med den konservativa, av kyrkan präglade högtidsleden.

Kostvanornas stabilitet i vår kultur bottnar i icke ringa grad i religiöst betingade positiva eller negativa värderingar och föreskrifter. Som exempel på den förstnämnda typen kan vi räkna både våra judiska församlingars osyrade påskbröd och de sydsvenska stenkakorna. Sedvänjan har i sistnämnda fallet varit så djupt rotad, att varken konfessionsförändring eller tekniska nyheter — järnplåtar i stället för stenar — rubbat densamma. Ännu för den äldsta nu levande generationen sydsvenskar har stenkakorna varit en realitet, om inte på annat sätt så genom benämningen på den kalenderdag, varmed de varit förknippade.

Måhända som en reaktion emot likriktningen av vår alltmer fabrikspräglade kost finner man att stenkakorna nyligen fått hedern att representera Skåne i en receptsamling betitlad Svenska landskapsrätter.⁸³ Detta arbete ger trots sin schablon-

⁸³ O. Jakobsson, Svenska landskapsrätter (1963) s. 27. Det kan i detta sammanhang förtjäna påpekas att stenkakan liksom kroppkakan fått sin tillbörliga uppmärksamhet i lundensiskt studentliv. "Stenkagegillet" var en årligen återkommande höstfest för söndagsskollärarna i Lunds kristliga studentförbund alltifrån seklets början till 1959. Räkenskaperens inkösposter för ägg och jäst liksom bevarade bordsvisor vittnar noggsamt om gilletts synnerligen skånska prägel. En stående "kulthymn" till stenkakans ära har omkvädet: "Här på ett fat vilar Skånes själ." Utom bevarade handlingar se Lunds kristliga studentförbund 1912—1922 (1922) s. 59.

mässiga rubricering många exempel på att kostvanorna också anpassats efter de växlande betingelserna i böndernas visthus i svenska bygder. Utan den historiska bakgrunden kan vi inte förstå den kalendärt fixerade stenkaksätningen. Utan den kulturgeografiska bakgrunden kan vi inte förklara stenkakornas skiftande utform-

ning. De tjocka jästa stenkakorna eller jästpannkakorna av ägg och mjölk i Skåne hör väl samman med mathållningen och den rikt utbildade fastlagsseden i det skånska bysamhället, medan de mera påvra småländska stenkakorna hör till en annan kultur- och näringsgeografisk miljö.

Summary

Shrove Tuesday Cakes

In the south of Sweden, fig. 8, there is a kind of pancake called a "stone-cake". Opinion has differed as to how the name arose. The pictures in figs. 1 and 2, however, provide ample evidence that a hundred years ago these cakes were baked on stones and thus received this name. The actual method has survived among the Lapps up to the present day.

Iron griddles were used early on for baking clap-bread in the upper part of Sweden, fig. 3. Special stone-cake griddles, figs. 4 and 5, were being used at least as early as the latter part of the 17th century. They were made of cast iron at foundries in Småland but were only distributed over a fairly limited area. The map, fig. 7, shows the distribution of this type of griddle according to inventories (1—6 griddles) per parish in which the stone-cake griddle is mentioned.

The griddles were found both among the peasantry and the burghers in the towns. Unlike the frying-pan the stone-cake griddle does not have sides, thus making it easier to turn over the cakes with a small wooden spatula. The griddle was only heated from below. Before the days of modern iron stoves, the frying-pan was heated from both above and below when pancakes were being made, fig. 6. In this way the pancake was baked all through without being turned over. This method was common in the south-west of Sweden as in other parts of western Europe where wood was scarce. It is probable that the frying-pan in Scania, like the griddle in Småland, replac-

ed the old method of baking on stones. This method is then to be regarded as a marginal survival.

In most parts of Scania barley meal was used in olden times, but later wheat-flour, milk, eggs, yeast, salt and sugar were the usual ingredients for stone-cakes. In the northern part of the area of distribution, fig. 8, yeast was never used and eggs but seldom. Water or whey often was a substitute for milk. These differences seem to have been long-established.

Before baking the cakes, the stone or griddle was greased with lard or suet. The griddle was heated to a high temperature and the mixture was ladled out. When the underside was sufficiently done, the cake was turned over with a wooden spatula. When the stone-cakes were ready they were served on beautifully turned dishes, fig. 9, or on earthenware plates. The stone-cakes were usually made to be eaten straight away. They could be rolled up and dipped in gravy. In more recent times they were often eaten with lingonberries as dessert.

The stone-cakes were often eaten on special occasions at work but were particularly associated with Shrove Tuesday, which was consequently called "Stone-cake Tuesday" (the filled-in symbols on the map, fig. 10) or "Pancake Tuesday" (the blank symbols). Shrove Tuesday in England is also called Pancake Tuesday and on the Continent too pancakes are eaten during Lent. The question is whe-

ther stone-cakes were eaten at Shrovetide or were typical fare during the period of fasting.

The Scanian stone-cakes or pancakes made with yeast were for special occasions; and keeping Pancake Tuesday corresponds to Pancake Day in England, when people had a day off to eat good food and enjoy themselves. However, stone-cakes cannot be totally explained as a Shrovetide delicacy. Another ancient name for Shrove Tuesday in Sweden and Denmark was White Tuesday. This name takes us directly to the medieval church practice of fasting. This varied from total abstinence from meat to fasting *in pane et aqua*. In between, however, there was a fast *in albis*, which meant that milk foods might be eaten.

That it is correct to derive the name White Tuesday from the fast *in albis* is borne out by medieval legislation in Norway and Iceland, explicitly forbidding the eating of meat on Shrove Monday and Tuesday. The real fast did not begin until Ash Wednesday. According to a Swedish decree of about 1350, milk foods at this time were forbidden. On Good Friday the absolute fast began. According to this pattern then, pancakes and stone-cakes made with milk fall into place as fasting fare during Shrovetide. It would be natural for the day immediately preceding the quadragesimal

fast to be treated as a special day as regards food.

In northern Scania and in Småland however there was neither eggs nor milk in the stone-cakes. These were the proper Lenten fare and there are also instances of people eating stone-cakes on Good Friday in comparatively late times, the day on which, formerly, the true fast *in pane et aqua* began.

The stability of eating habits in our culture is largely dependent on religious values and injunctions — either permissive or prohibitive. As one instance may be mentioned the unleavened Easter bread of the Jewish congregations and the stone-cakes of southern Sweden. In the latter case, the custom is so deep-rooted that neither modifications in creed nor technical innovations (a griddle instead of stones) have altered it. Without the historical background it is impossible to understand why stone-cakes should be eaten on a set day, Pancake Day. Without the cultural and geographical background it is impossible to explain the various forms these stone-cakes took. The thick Scanian pancakes made with yeast are part of the catering and highly developed Shrovetide customs in the Scanian villages, while the poorer Småland stone-cakes belong to another cultural and economic-geographical environment.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Riksinventarier och kyrklig textilforskning

Av Bengt Stolt

För någon tid sedan publicerade undertecknad en undersökning av det liturgiska dräktskicket i vårt land¹. Arbetet var av översiktskaraktär. I förordet framhålls, att det återstår många problem, som ännu väntar på sin lösning.

Det finns som bekant två riksomfattande inventarier över vårt lands kyrkor. Det första är en antikvarisk inventering från 1828—30², det andra de s. k. snabbinventeringslistorna från åren 1918—32³. I en uppsats i Rigg⁴ uttrycker docenten Nils-Arvid Bringéus i Lund sin förvåning över att jag i ovan nämnda arbete icke lagt större vikt vid dessa båda inventarier. Han menar, att jag därigenom försummat en viktig källa för vår kännedom om äldre liturgiskt dräktskick. Som exempel på inventariernas användbarhet lägger Bringéus deras uppgifter till grund för en karta över de svenska kyrkor, som år 1830 ägde brudpällar. Med ledning av denna drar han sedan slutsatser angående utbredningen av seden att använda päll vid bröllop i äldre tid.

Avsikten med föreliggande undersökning är att visa, att det problem Bringéus behandlat är mycket mera komplicerat än hans arbete ger vid handen. Härvid väljes Uppland som exempel, eftersom en stor del av materialet till mitt ovannämnda arbete hämtats ur uppländska kyrkoarkiv.

¹ B. Stolt: Kyrklig skrud enligt svensk tradition. 1964.

² P.-O. Westlund: Byggnadsminnen. Ad patriam illustrandam. Hyllningsskrift till Sigurd Curman 30 april 1946 (1946), s. 321—374.

³ R. Norberg: Kyrkoinventeringen 1918—1932. En historik. Fornvännen 1941, s. 1—21.

⁴ N.-A. Bringéus: Problem kring kyrklig skrud. Rigg 1964, s. 118—122.

Bringéus' undersökning

Bringéus framhåller inledningsvis, att de båda tidigare nämnda inventariesviterna "bör bilda en grundstomme för vårt vetande om den kyrkliga skruden under århundradet 1830—1930". För att, såsom han skriver, pröva huruvida dessa inventarier kan erbjuda något av intresse mer än ur konsthistorisk synpunkt, har han kartlagt uppgifterna om brudpällar i de båda inventarierna. Han skriver: "Då brudpällar endast undantagsvis anskaffats efter 1830, bör den totala teckenmängden gälla pällbeståndet vid denna tidpunkt. Ingenting av inventeringarna får betraktas som fullt tillfredsställande för brudpällarnas vidkommande, men då möjligheterna att förbise brudpällar torde ha varit lika stora överallt, bör kartan ge en relevant bild av de regionala differenserna ifråga om pällbeståndet"⁵.

Den omnämnda kartläggningen upptager för Uppland sammanlagt 29 belägg, varav 15 från inventeringen 1828—30 och 19 från snabbinventeringen. 5 pällar förekommer vid båda tillfällena. Eftersom Bringéus reserverat sig för "möjligheterna att förbise brudpällar", räknar han tydligen med, att antalet bevarade pällar är större än de 19 han uppger. Reservationen är motiverad. Antalet bevarade brudpällar är nämligen tre gånger så stort som den siffra Bringéus uppger, eller åtminstone 59 stycken. Två av dessa är visserligen moderna — Eds från 1926⁶ och Uppsala domkyrkas från 1915⁷

⁵ Bringéus, a. a. s. 119 sp. 2.

⁶ Sveriges kyrkor (SvK), Uppland 6:2, s. 765.

⁷ B. Stolt, a. a. s. 99; Utställningen av äldre kyrklig konst i Uppsala 1918. Katalog (1918), s. 119.

— men skillnaden är ändå frapperande.

Hur kan det komma sig?

Den uppländska inventeringen

Man kan då först konstatera, att någon snabbinventering av de uppländska kyrkorna aldrig kommit till stånd. Rune Norberg⁸ framhåller, att man före de egentliga snabbinventeringarnas början företog en "preliminär inventering av Upplands kyrkor". Detta skedde som en förberedelse till utställningen av kyrklig konst i Uppsala 1918.

Vid denna inventering upprättades dels en lappkatalog med beskrivningar över kyrkornas inventarier, dels listor över "föremål, som böra vara uppförda i kyrkornas inventarieförteckningar". De senare bundos till en volym i ATA, försedd med ryggtiteln "Uppland 1917". Om dessa heter det hos Norberg: "Listorna upprättades endast som kompletteringar till kyrkornas då gällande inventarieförteckningar och kunde därför endast med dessa senare i hand ge en kunskap något så när motsvarande kommitténs övriga listor".

Den nämnda volymen i ATA innehåller mycket få uppgifter om brudpällar. Går man till lappkatalogen, som förvaras i Uppsala universitetsbibliotek, ingår i denna två kapslar med signum Z 130:14, 15, upptagande textilier. Antalet brudpällar som här förtecknas är just 19. Det är således denna källa, som Bringéus har använt. Tyvärr har han inte observerat, att de nämnda kapslarna bär huvudrubriken "Ej inkomna föremål". Lappkatalogen över uppländska textilier består nämligen av ännu en kapsel (sign. Z 130:2). Denna innehåller data om de föremål, som utställdes 1918 och som förtecknas i utställningens tryckta katalog⁹. Här hittar man ytterligare 14 pällar, fördelade på 12 kyrkor. En päll är modern — tillverkad 1915 för friherre Louis de Geer på Leufstabruk, av honom 1919 skänkt till Uppsala domkyrka.

Den uppländska lappkatalogen saknar genomgående uppgifter om sådana pällar, som vid inventeringen fanns på museer. Därför söker man förgäves efter brudpällarna från bl. a.

⁸ R. Norberg, a. a. s. 4, 7.

⁹ Utställningen av äldre kyrklig konst i Uppsala 1918. Katalog (1918), s. 117—119.

Bred och Husby-Sjutolft (dep. i Enköpings museum), Ekerö, Löt och Skepptuna (sålda till SHM), Håtuna (dep. i SHM) och Vätö (såld till Nordiska museet). Man saknar också pällen från Östra Ryd, som såldes 1892 men 1902 av ägaren skänktes till det närbelägna Rydboholms slott¹⁰. Vissa pällar har först efter inventeringens genomförande återfunnits (Tensta 1919, Biskopskulla 1943)¹¹. I ett par andra fall saknas alla uppgifter om i lappkatalogen förtecknade pällar i vederbörande kyrkors senare inventarier (Lena, Morkarla).

Man kan komplettera förteckningen genom att studera andra tryckta källor, främst Sveriges kyrkor. De hittills utkomna häftena i serien Upplands kyrkor, som ju inte syftar till samma fullständighet som föregående arbete, nämner brudpällar i 13 fall. Däremot saknas de i 10.¹²

För vissa svenska stift är det emellertid lätt att gå direkt till kyrkornas inventarier, därför att kopior av dessa förvaras i vederbörande domkapitel. Detta är fallet med Uppsala ärkestift. I samband med visitationer under ärkebiskoparna Söderblom (1914—31) och Eidem (1932—50) har kopior av inventarieböckerna bifogats de egentliga visitationshandlingarna. Dessa inventarier är givetvis mer eller mindre utförliga. I vissa fall kan man påträffa intressanta uppgifter om brudpällarnas användning. I Enköpings-Näs uppgives sålunda, att pällen senast brukades den 28 augusti 1895¹³. Däremot upptager inte inventarierna föremål, som sålts och således inte längre befinner sig i kyrkans ägo, exempelvis den till SHM sålda brudpällen från Löt¹⁴.

Den bästa källan är emellertid den snabb-

¹⁰ SvK, Uppland 1 s. 337, 2 s. 227, 6 s. 204, 7 s. 273; Statens historiska museums textilutställning 1929. Katalog (1929), nr 488; Supplement till katalogen (1930), nr 498A; Uppsala domkapitels arkiv (UDA), E V, Bred, Upl., inv. 1940.

¹¹ UDA, B V, Biskopskulla, Upl., inv. 1943; Tensta, Upl., inv. 1944.

¹² Brudpällar nämns i bd 1 s. 111, 228; 2 s. 37; 4 s. 104, 122, 272; 6 s. 12, 59, 140, 212; 7 s. 14, 188; 8 s. 151. Omnämmanden saknas i Biskopskulla, Björklinge, Ekeby, Ekerö, Hökhuvud; Tensta, Tolfta, Viksta, Västerlöfsta och Vätö.

¹³ UDA, E V, Enköpings-Näs, Upl., inv. 1938.

¹⁴ UDA, E V, Löt, Upl., inv. 1934.

inventering av Upplands kyrkor, som påbörjats av bl. a. Rune Norberg och av vilken ett tiotal listor föreligger i ATA. Den upptar i några fall pällar, som t. o. m. saknas i Sveriges kyrkor (Almunge, Edsbro). Av det ovan sagda framgår, att en sådan inventering kommer att fylla ett verkligt behov.

De egentliga snabbinventeringarna

De snabbinventeringslistor, som föreligger från andra landskap, torde ge en betydligt riktigare bild av antalet bevarade föremål än den preliminära inventeringen från Uppland. Rune Norberg, som studerat listornas uppgifter ifråga om träskulptur, anser dock, att siffrorna genomgående är för låga. Han har funnit 2.573 skulpturer upptagna men uppskattar den verkliga siffran till närmare 2.800, en ökning således med ungefär 10 %. En felkälla är att föremål i museer inte alltid upptages i listan för vederbörande kyrka. Sålunda noteras 34 träskulpturer från Bohuslän. Medräknas de 14, som förvaras i Göteborgs museum, blir den verkliga siffran 48¹⁵. Det synes troligt, att liknande förhållanden gäller ifråga om brudpällar.

Inventeringen 1828—30

Den 17 april 1828 utfärdades en kunglig kungörelse om en allmän inventering av landets kyrkor¹⁶. Denna skulle vara avslutad före utgångsen av år 1830.

Bringéus har på sin karta markerat de kyrkor, i vilkas inventarier man vid detta tillfälle noterade brudpällar. Som nämnts har från Uppland bevarats 57 pällar från tiden före 1830, fördelade på 51 kyrkor. Man väntar sig därför, att kartan skulle upptaga dessa 51 kyrkor. Därtill bör komma de kyrkor, vilkas brudpällar gått förlorade sedan 1830, såsom Fittja, Riala och Skuttunge¹⁷, alltså gissningsvis en totalsumma av storleken 75—100.

¹⁵ R. Norberg, a. a. s. 19.

¹⁶ Svensk Författnings- Samling 4 (1828) N:o 78, s. 1545—52.

¹⁷ C. A. Klingspor: Anteckningar under resor i Uppland sommaren 1869. Upplands fornminnesförnings tidskrift (UFT) 1 (1871), s. 20; ATA, Riala, Upl., inv. 1829; ULA, Skuttunge, Upl., N 1, inv. 1833.

Bringéus totalsiffra är emellertid, som tidigare framhållits, endast 15. Detta kan knappast bero på "möjligheterna att förbise brudpällar" utan har en annan förklaring.

Vid snabbinventeringen 1918—32 kunde man anlita personer med konsthistorisk eller arkeologisk skolning. Den möjligheten förelåg inte hundra år tidigare. 1828 års förordning stadgar, att inventeringen skulle utföras av "Kyrkoherde eller den hans tjänst förrättar, Församlingens Kyrkowardar samt ett av Consistorium förordnad Ombud af en person inom Sochnen". Inventeringen syftade till "bewarande af Minnesmärken i Kyrkor och å Kyrkogårdar". "En omständlig förteckning och beskrifning skall uprättas å hvarje Kyrkas byggnadstid, innanrede, bildhuggeri-arbeten, Målningar, Inskrifter, gamla Bilder, Skrudar, Klenoder, Käril, Redskap och Klockor . . .". Vissa domkapitel, såsom Uppsala, Linköpings och Lunds¹⁸, hänvisar i cirkulär till den lilla skrift om fornlämningars kännetecken, som 1815 författats av Nils Henrik Sjöborg¹⁹, professor i historia i Lund. Denne nämner helt kortfattat "Kyrkor, med tillhörande redskap, prydnader och minneswardar". I domkapitelscirkuläret från Skara²⁰ utökas förteckningen i den kungliga kungörelsen med bl. a. gravkor och sorgfanor. Ingenstädes nämnes några ytterligare textilier utöver kungörelsens "Skrudar".

Inventarielistorna är som väntat av skiftande slag. I några fall, såsom Närtuna 14.8 1829 och Rasbo 17.4 1829, båda i Uppland, har man i huvudsak gjort en avskrift av kyrkans senaste inventarium. I de flesta fall har man emellertid sökt göra en verklig antikvarisk inventering och endast medtagit sådana föremål, som åsyftats i föreskrifterna.

Det är lätt att föreställa sig, vad detta inneburit för brudpällarnas vidkommande. Vissa har inköpts så sent som på 1820-talet och har således inte varit några antikviteter. I exem-

¹⁸ Upsala DomCapitels Circulaire år 1828 N:o 10 § 1; Linköpings Domkapitels Ämbetsbref År 1828 N:o 8 § 1; Lunds Domkapitels Circulaire 1828 N:o 289.

¹⁹ N. H. Sjöborg: Uppgift på Fornlemningars Kännetecken. 1815. Ang. Sjöborg se Sv. Biogr. lexicon 14 (1847), s. 306—310.

²⁰ Skara Dom-Capitels Circulair-Bref 1829 N:o 250.

pelvis Villberga följer på den antikvariska delen av inventariet, daterat 27.10 1829, en ny avdelning under rubrik: "Till det icke-antiquariska hörer." Brudpällan från 1825 är emellertid icke med ens här. Däremot nämnes i Viksta 8.9 1829 "1 st. Ny Brudpäll, röd". Den anskaffades 1827. Sådana notiser som den i Viksta torde emellertid höra till undantagen.

Mera förvånansvärt är kanske, att så många brudpällar från äldre tid blivit utelämnade. I förteckningen från Skepptuna den 20.8 1828 kan man visserligen identifiera ett av antependierna med den ännu bevarade medeltida pällan, men sådant torde höra till undantagen. Brudpällarna har varit rektangulära tygstycken, många gånger utan broderier. De äldre har varit blekta, nötta och trasiga och kanske legat hoprullade i ett skåp. Inte ens den vackra och välbevarade pällan i Löt från 1680 har tagits med.

En orsak till detta kan vara, att endast skrudar nämnas i kungörelsen och att detta begrepp tolkats snävt. Men det finns en annan förklaring. Genom bestämmelserna i kap. 19 § 17 i gällande kyrkolag av år 1686 var pastor personligen ansvarig för kyrkans lösegendom. Om en kyrkoherde avled, blev "then framlednes Änckia och Arfwingar" ersättningskyldiga för sådant, som förkommit under vederbörandes tjänstetid. Denna skyldighet inskärpes både av Olof Wallquist (1797) och Christian Wählin (1799) i deras lagkommentarer²¹ och torde således ha haft reell innebörd.

Å andra sidan gör man sig från mitten av 1700-talet utan betänkande av med gamla och utnötta textilier. I biskop Jakob Serenius' proststadga för Strängnäs stift av år 1767 heter det således²²: "Inwentarium öfwerses, gamla persedlar af Kyrkans skrud försäljas, med Församlingens samråd, någon gång genom auction i Sochnstugan, sedan Silfret först är urbrendt af spetsar och galoner." I de visitationsprotokoll från Uppland, som föreligger

från ärkebiskop von Troils tid (1786—1803), heter det ofta i § 1: "Visitator tillsade tillträdande pastor att försälja allt gammalt och obrukbart" (ex. Täby 1796²³).

En kyrkas textilier förefaller sålunda att ha betraktats som ett slags förbrukningsartiklar, vilkas skrotvärde bestäms av ev. guld- och silverbroderier. Utnöta textilier torde inte ha inräknats bland kyrkans antikviteter. Detta förklarar, hur den av Agnes Geijer till 1303 daterade brudpällan från Östra Stenby i Östergötland kunde försvinna omkring 1850 genom att helt enkelt användas som skurtrasor²⁴.

Bringéus' uppgifter visar, att förhållandena vid inventeringen i Uppland 1828—30 går igen överallt i landet. För Västergötland noteras 5 bevarade pällar, av vilka inte en enda upptages 1828—30. För det odelade Härnösands stift är motsvarande siffror 30 resp. 2. Som underlag för en uppskattning av den regionala fördelningen av brudpällar i landet år 1830 måste således den inventering, som avslutades samma år, betraktas som mindre lämplig.

Privatägda pällar

I den tidigare nämnda lappkatalogen från Uppland upptages för Skokloster en "vacker brudpell af hvitt siden". Den säges vara Ebba Brahes och betecknas uttryckligen som "Grefvens enskilda egendom". Bringéus har utan kommentarer noterat Skokloster som en av de kyrkor, som äger en brudpäll. Går man till kyrkans inventarium av år 1945, upptages emellertid ingen päll.²⁵ I själva verket möter här två problem av principiell innebörd.

Det var för det första inte nödvändigt, att den päll som användes vid bröllop var vederbörande församlingskyrkas egendom. "Av Nordiska museets 18 'brudpällar' ha endast tre kommit från kyrkor, medan sju stycken tillhört prästfamiljer. Prästfrun eller komministerfrun klädde enligt gammal tradition brudar och ut-

²³ E. von Ehrenheim: Kyrkobeskrifningar. UFT 4 (1898—1902), s. 109.

²⁴ A. Geijer: Kyrklig textilkonst. Linköpings stift i ord och bild (1949), s. 221; N. M. Mandelgren: Samlingar till svenska konst- och odlingshistorien, hft. 1 (1866), s. 1.

²⁵ UUB, Z 130:15; UDA, E V, Skokloster, Upl., inv. 1945.

²¹ O. Wallquist: Utkast Til en Hand-Bok Öfwer Ecclesiastique Befordrings-Mål (1797), s. 393; Chr. Wählin: Handbok Uti Swenska Kyrko Lagfarenheten (1799), s. 217.

²² O. Wallquist: Ecclesiastique Samlingar I (1791), s. 363.

lånade även pällar vid bröllopet.”²⁶ Också klockarfrun kunde f. ö. vara den som klädde bruden²⁷.

För det andra är det inte nödvändigt, att alla 'brudpällar' från slott och herresäten verkligen varit avsedda för liturgiskt bruk. Det kan ha varit fråga om baldakiner, som vid högtidliga tillfällen spändes över matbord och hög-säten. Sådana baldakiner kunde även förekomma vid bröllop, exempelvis över brudstolen i kyrkan²⁸. Å andra sidan ligger det ju nära till hands att använda en sådan baldakin som en verklig brudpäll. Klingspor²⁹ såg år 1869 i Fittja kyrka i Uppland ”en brudpäll med årtallet 1759, mycket eget arbetad med broderier i silke, föreställande ett slott, framför hvilket synes en mängd personer, deribland tågande trupper”.

I Söderfors i Uppland saknas brudpällar i alla inventarier t. o. m. den antikvariska inventeringen den 13.7 1829. Vid prostvisitationen samma år upptages plötsligt vid inventeringen inte mindre än två brudpällar, av vilka den ena bevarats till våra dagar. De är med största säkerhet inte nyinköpta detta år utan torde ha funnits och använts i årtal. Ägare var sannolikt patronus.²⁹ Den tidigare nämnda pällen

²⁶ G. Hazelius-Berg: Den lilliehöökiska pällen. Fataburen 1942, s. 163—178.

²⁷ En Skuttungebonde (Riksdagsman Jan Eliasson, f. 1826, död 1907): Förhållanden och seder i Skuttunge socken för omkring 70 år sedan. UFT 7 (1913—14), s. 1—30.

²⁸ J. Gaslander: Beskrifning, om Swenska Allmogens Sinnelag ... (1774), s. 20; jfr N. P. Ödmann: Ett kyrkbröllop i Leksand. Vexlande bilder (1893), s. 230—252.

²⁹ ULA, Söderfors, Upl., N 2, inv. 1773, 1797, 1814, 1829, 1850, 1863. — En förteckning lämnas här över i Uppland bevarade brudpällar (anskaffningsår angivet, om detta är känt; ungefär 2/3 av samtliga pällar torde vara från 1700-talet): Adelsö 1773, Almunge, Alsike, Biskopskulla, Björklinge, Bred 1775 (Enk. mus.), Dannemora, Ed 1927, Edsbro, Ekeby, Ekerö 1641 (SHM), Enköpings- Näs, Film (2 st), Forsmark 1696, Frötuna (2 st) 1618, 1732, Harg (2 st) 1728?, 1787, Husby-Sjutölft (Enk. mus.), Hållnäs, Håtuna, Häggeby (2 st) en 1650, Hökhuvud 1748, Knivsta, Lena, Litslena, Löt 1680 (SHM), Morkarla, Norrby, Närtuna 1691, Rasbo 1792, Sigtuna, Skepptuna (SHM), Skokloster (privatägd), Skäfthammar 1773, Söderby-Karl

från Östra Stenby är en av de vapenprydda pällar, som ursprungligen kan ha beställts till ett bröllop mellan ståndspersoner, som sedan skänkt eller deponerat den i en kyrka.

På samma sätt som man i äldre tid lånat brudkronor, brudsmucken och hel brudutstyrel från andra kyrkor³⁰, har man också lånat brudpällar över sockengränserna³¹. Viktigare för bruket av brudpäll är emellertid seden att som päll begagna fästmösjalen eller gåvoduken³². Den finns belagd från skilda delar av vårt land. Det är märkligt, att Bringéus inte nämner den med ett ord. Utan att känna dess utbredning kan man näppeligen göra några uttalanden om brudpällssedens spridning i vårt land.

Sammanfattning

Bringéus' påstående, att inventarierna 1828—30 och 1918—32 ”bör bilda en grundstomme för vårt vetande om den kyrkliga skruden under århundradet 1830—1930”, ter sig mot bakgrunden av den analys, som här företagits av dessa källor, som minst sagt diskutabelt. En karta, som gjorts upp med ledning av dessa inventarier, skulle enligt honom ”ge en relevant bild av de regionala differenserna ifråga om pällbeståndet”. Genom att inskränka sig till snabbinventeringen kan man få en viss uppfattning om de regionala differenserna ifråga om beståndet av bevarade pällar, som ägts av kyrkor. Härvid får man då undanta Uppland. Detta torde vara allt som kan utläsas.

1730, Söderfors, Teda, Tegelsmora, Tensta, Tolfta, Torstuna, Tuna, Tärna, Uppsala domkyrka 1919, Valö, Vendel (3 st), Viksta 1827, Villberga 1825, Västerlöfsta, Vätö 1730 (Nord. mus.), Österlöfsta 1713, Österåker, Östra Ryd (Rydboholms slott), Övergran.

³⁰ A. Billow: Fogdö kyrkas brudskrud. Fataburen 1917, s. 49—70, spec. s. 55; O. Källström: Medeltida kyrksilver från Östergötland (1935), s. 20 f., 30 f.; G. Vennberg: Om Riala sockens fornminnen, sägner och gamla plägseder. UFT 7 (1913—17), s. 231—270, spec. s. 259.

³¹ J. Sundblad: Gammaldags bruk. Kulturbilder från Westergötland (1881), s. 87.

³² A. Jungner: Bröllopsupptåg på västgötaslätten från mitten av förra århundradet. Fataburen 1925, s. 37—41; N. Lithberg: Bröllops seder på Gotland. Ibid. 1907, s. 173; J. Sundblad, a. a. s. 87.

Den relativa fördelningen av bevarade brudpällar i kyrkornas ägo säger mycket litet om utbredningen av seden att nyttja päll vid vigsel. Ett exempel skall åskådliggöra detta.

För Gotland noterar Bringéus inte en enda brudpäll. Nu visar emellertid Nils Lithbergs undersökning³³, att brudpällen varit i allmänt bruk på Gotland in på 1800-talet. Han anför ett domkapitelsprotokoll från 1694, som visar, att pällen användes även då, trots att ön relativt nyligen lytt under Danmark och därför haft en från det egentliga Sverige avvikande liturgisk tradition³⁴.

För Skåne noterar Bringéus tre pällar, för Blekinge ingen. Av detta drar han följande slutsats:³⁵

”Brudpällar saknas nästan helt i de gammaldanska landskapen. Då inventariet från 1667 icke heller upptar pällar i Skåne, Halland och Blekinge, betyder detta, att föreskrifterna i 1693 års kyrkohandbok om pällens användning vid brudvigslar icke iakttagits.” Slutsatsen kan vara riktig. En jämförelse med Gotland visar dock, att en betydligt noggrannare undersökning är nödvändig, innan påståendet kan anses bevisat.

En annan fråga, som icke berördes men som vore intressant att få besvarad, är hur många av de pällar som fanns i kyrkorna år 1830, som verkligen var i bruk vid denna tid. Detta fordrar dock en mera djupgående undersökning.

Genmäle

Undertecknads befattning med brudpällarna inskränker sig — för att ge saken dess rätta proportioner — till ett kort inlägg i en recension av Stolts bok *Kyrklig skrud* enligt svensk tradition. En av mina synpunkter var att ett så rubricerat arbete borde se den kyrkliga skruden i ett riksomfattande helhetsperspektiv för att därigenom klarlägga huruvida det verkligen funnits en ”svensk tradition” eller till äventyrs regionalt växlande praxis. I stället för en exemplifierande framställning borde man därvid nyttja källmaterial som tillät synkrona jämförelser mellan olika landsdelar. Stolt har, skrev jag ”väl ensidigt koncentrerat sina arkivstudier till Uppland”. I stället för att få gehör för mina synpunkter har jag blivit bönhörd med en uppsats om brudpällar i Uppland. Självfallet borde jag ha kontrollerat mina gamla brudpällsexcerpter beträffande Uppland, när jag i min recension fann ett tillfälle att nyttiggöra dem (mot redovisningen i övrigt finner jag inga erinringar). Men min avsikt med recensionen och kartan var att *peka på problem*, vilket till yttermera visso underströks av redaktionens rubriksättning. Att jag icke i en *recension* kunde behandla de källkritiska spörsmålen utan måste nöja mig med en allmän reservation torde vara förklarligt.

Genom att sammanföra beläggen från 1830 och 1930 på samma karta har jag dock själv utan att behöva slösa ord på saken understrukt bristerna i materialet. Jag har icke använt 1830 års uppgifter som ensam källa för att belysa situationen vid denna tidpunkt. Jag har överhuvudtaget inte avsett att ge någon statistisk redovisning utan att peka på tendenser till hjälp vid problemställningar, även källkritiska sådana.

Nu har dessbättre brudpällarna blivit föremål för en sådan *komparativ undersökning*, som jag syftade på, nämligen i professor Kustaa Vilkinas Studien über alte finnische Gemeinschaftsformen (Finnisch-ugrischen Forschungen 36). Jag finner där, att min sammanställning kommit till omedelbar nytta och kan därför nöja mig med att hänvisa till detta arbete och att anföra ett av Vilkinas slutresultat: ”In der Gesamtheit bilden die alten schwedischen Provinzen bis nach Ängermanland im Norden und das zu diesem Gebiet gehörige, durch den Bottnischen Meerbusen verbundene Westfinnland einen zusammenhängenden Raum, wo sich die Verwendung des kirchlichen Brauthimmels in Europa am längsten erhalten hat” (a.a. s. 146).

Vilkuna ger i sin viktiga undersökning exempel på att även studiet av det bevarade föremålsbeståndet kan vara givande, och en ny genomgång av det svenska materialet synes

³³ N. Lithberg, a. a. *Fataburen* 1907, s. 144—178.

³⁴ N. Lithberg, a. a. s. 174.

³⁵ N.-A. Bringéus, a. a. s. 119 sp. 2 f.

väl befogat. Vad vi behöver är just "riksinventarier" eller en riksomfattande realkatalog över våra kyrkliga antikviteter. Uppgiften är inte oöverkomlig. Materialet torde till stor del finnas registrerat i handlingar av olika slag, men det gäller att sammanställa uppgifterna, så att man får *överblick* till fromma både för forskningen och fornvården.

Om snabbinventeringens resultat blivit systematiskt katalogiserat och kartlagt, skulle säkerligen vårt bestånd inte minst av kyrkliga textilier från äldre tid idag varit rikare. På min karta finns t.ex. två uppgifter om pällar i sydöstra Skåne från snabbinventeringen. Pällan i Hörup är sedan länge försvunnen, medan pällan i Glemminge av en tillfällighet återfunnits. Sedan min enkla sammanställning visat, att detta är den enda bevarade i en kyrka i Lunds stift (en päll från N. Åkarp finns i Bjärnums hembygdsmuseum), kanske det är hopp om att den i fortsättningen inte blir bortglömd. Den är liksom en päll i St. Köpinge upptagen även i 1830 års inventarium, vilket tyvärr ej markerats å kartan (se även E. Althin, Om Glemminge och Tosterups församlingar i gången tid och nu, 1925 s. 80; N. Bruzelius,

Folklivet i Ingelstads härad i Skåne, 1930 s. 94).

Att det funnits privatägda pällar exemplifierar ju Stolt redan i sin bok, varför det inte fanns anledning för mig att framhålla detta. Deras existens vittnar just om vikten av att som jag skrev "se den kyrkliga skruden i sammanhang också med den folkliga kulturens gestaltning i olika bygder" (se härtill numera även Helena Michon-Bordes, Brudkrona och brudkronesed. Uppland, 1964; N.-A. Bringéus, Prästkappan som brudgumsplagg hos norrländsk allmoge. Festskrift till S.O. Jansson 1966).

Diskussionen rörande den detalj i den kyrkliga skruden, som brudpällan utgör, styrker mig i uppfattningen att studiet av kyrkolivets gestaltning, den praktiska teologin, har stor nytta av en nära kontakt med folklivsforskningen, bl.a. för att på ett bättre sätt än hittills uppmärksamma icke blott de tidsliga utan också de rumsliga och socialt betingade skiftningarna i kyrkolivet. Den praktiska teologin har å andra sidan mycket att lära folklivsforskaren t.ex. ifråga om den kyrkliga centraldirigeringen och dess bakgrund.

Nils-Arvid Bringéus

Pollen i tjära

Av G. Erdtman och J. Praglowski

I januari 1965 inlämnades till palynologiska laboratoriet i Solna av fil. doktor Erik Salvén, Stockholm, ett prov från det tjärstrukna trätaget på Åkers kyrka i Södermanland med anhållan om undersökning av eventuell förekomst av pollenkorn etc. i de intorkade tjärresterna. Efter kemisk behandling, bland annat acetolys, räknades i fem skrapprov inalles 552 pollenkorn och sporer:

al	26
björk	172
ek	12
gran	0
lind	27
tall	198
vide	2
Summa pollen av träd och buksar	437
<i>Calluna</i>	1
Compositae-Liguliflorae	2
Compositae-Anthemideae	15
Cruciferae	2
Gramina	7
Ranunculaceae	4
Rosaceae	19
Umbelliferae	7
varia (pollen)	24
monolet spor	1
<i>Torula</i> (det. D. Henderson)	33
Dematiaceae	enst. (ej räkn.)
Summa örtpollen och sporer	115

Enligt ingenjör T. Tjernström, Eskilstuna, ströks taket två gånger, första gången 16 september 1963, andra gången 18 juli 1964. Då pollen i tjära från tjärstrukna tak oss veterligen inte tidigare beskrivits, kan här framhållas att man i vissa fall — utan kännedom om tjärstrykningsdata — på pollenstatistisk

väg har möjlighet att belysa den tidpunkt (ungefärlig årstid) en viss strykning eller serie av strykningar ägt rum.

I fallet Åker talar den totala frånvaron av granpollen jämte det relativt obetydliga inslaget av gräspollen (gräsen börjar oftast blomma mera allmänt i början av juni) mot tjärstrykning under tiden från omkring mitten av maj till ett stycke in i juli. År 1963 blommade granen dåligt. År 1964 var blomningen (i mitten av maj) däremot normal till god. Enligt upplysning från Skogshögskolan fanns inga granpollen i luften i september samma år. Det kan tillfogas, att frånvaron av hasselpollen möjligen kan antyda att tjärstrykning inte ägt rum under hasselns blomningstid på förvåren. För tjärstrykning, resp. upprepade dylika, under senare delen av högsommaren samt hösten tyder dels det relativt höga lindpolleninslaget, som troligen återspeglar blomningen på högsommaren 1964 (i närheten av Åkers kyrka växer åtskilliga lindar!), dels en del av örtpollenfloran (särskilt kompositpollenkornen).

Tjärstrykning eller tjärstrykningar kan sålunda troligen inte ha ägt rum under den tvåmånadersperiod som börjar omkring 10 maj. Troligen har strykning däremot ägt rum senare (efter förra delen av juli).

Det jämförelsevis rikliga inslaget av pollen av al, björk, tall osv. i proven tyder inte nödvändigtvis på vår eller försommar. Dessa i mycket stora mängder alstrade, relativt små och med motståndskraftiga väggar försedda pollenkorn kan nämligen lätt blåsas upp från större eller mindre anhopningar på marken och spridas av kraftiga vindar när som helst på året förutsatt att marken inte är snötäckt. Frånvaron av granpollen beror nog på att granens pollen är större, tyngre och av skilda anledningar troligen mindre motståndskraftiga, där de ligger ute i markerna, än de ovan nämnda mindre pollentyperna.

Vid kontrollanalys 8 december 1965 av två

prov av ren tjära, levererad av T. Tjernström, påträffades ett alpollen (förorening?) i ett av proven. Det andra provet innehöll inga pollenkorn eller sporer.

Till sin sammansättning liknar pollenfloran i tjärproven närmast mellansvenska habitationspektra, av vilka ett (medelvärde av

spektra från Åker, Vadstena- och Uppsala-slätten) återgetts i Geologiska Föreningens Förhandlingar 1943 (se även G. Erdtman, Introduktion till palynologin. Natur och Kultur, Stockholm 1963, fig. 10 P, sid. 120).

Palynologiska laboratoriet,
Solna, december 1965

Summary

Pollen in tar

Theoretically pollen grains and spores (see p. 25) preserved in the remnants of tar on old wooden church roofs (e.g. the Åker parish church, located about 50 miles west of Stockholm) may indicate the season of the year

during which the tar was applied. Thus, pollen analyses of tar-covered or tar-impregnated material may possibly, on occasion, provide information of archaeological interest.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Birkarlar och lappar

Kommentar till en recension

Av *Birger Steckzén*

I förra årgången av *Rig* (1965 s. 42 ff) har docenten i folklivsforskning Phebe Fjellström recenserat mitt arbete "Birkarlar och lappar". Då jag gärna vill föra diskussionen av dithörande problem in på saklig bog, skall jag här göra några kommentarer till Fjellströms anmälan.

Naturligtvis är jag djupt tacksam för de sparsamt utmätta lovord som Fjellström behagat spilla på mitt arbete. Jag är just ej bortskämd med uppskattande ord av de upsaliensiska akademikerna, vilka slå vakt om förvissnade teser och ogilla mina försök att länka in forskningen på nya banor. Jag vill kvittera Fjellströms artighet med att ge henne en honnör för det levande intresse hon ägnar Nordkalottens kulturhistoria och för de stimulerande insatser hon gjort på folklivsforskningens område. Det är mig en glädje att säga detta.

Men allt vad hon presterat är icke guld. I sin iver ger hon sig ibland icke tid att ordentligt granska allt vad hon har för händer utan hon rusar iväg och blir skarp i rösten och söker samla poäng för egen del. Hon åsidosätter då den nyktra, kyliga källforskningen och blir ej alltid så noggrann i sina uppgifter. Men allt det där kan gå över med åren, när vinet har fått mogna. Med sin energi och sin entusiasm bör hon kunna åstadkomma många goda ting och mycket talar för att hon en vacker dag styr in i lugnvattnet, där de större fiskarna står.

För en norrbottning, som i sina dagar skådat många rallarslagsmål och även känt nybyggarhustrur med skinn på näsan, är det ett nöje att drabba ihop med landsmanninnan Fjellström. Hon har en verklig killerinstinkt och hon vecklar med sann njutning ut bödelsrepet för att

lägga det kring offrets hals. Det är emellertid ledsamt för henne, att offret värjer sig och med ett glatt leende applicerar repet på bödeln, så att denne får dingla i galgen sig själv till straff och androm till varnaglom.

Men nu över till hennes recension. Jag vill börja med att framhålla, att hon på ett allsidigt sätt refererat innehållet i mitt arbete och därvidlag kan tjäna som föredöme för sina akademiska kolleger.

När Fjellström lägger ut texten på det arkeologiska området, rör hon sig på hemmamark och det möter ingen svårighet att följa hennes resonemang, även om hon enligt min uppfattning överskattar den arkeologiska forskningens möjligheter och tillmåtar de torftiga arkeologiska fynden ett värde som de ej har. I mitt arbete har jag ej närmare gått in på de arkeologiska forskningsresultaten, då de arkeologiska undersökningarna av de norrländska kustområdena alltjämt befinner sig i sin linda, d.v.s. Norrbottens äldsta bosättningsområde ännu ej systematiskt bearbetats i arkeologiskt avseende.

Vad Fjellströms etnologiska utläggningar beträffar ha de sitt givna värde och äro ägnade att berika debatten. Dock har hon en viss benägenhet att generalisera fakta och förlägga tyngdpunkten på fel ställe. Här liksom på andra punkter måste jag avstå från detaljkommentarer, då dessa skulle tangera vissa muntliga uppgifter som jag fått av Fjellström och som hon icke önskar återgivna.

Om man alltså i mångt och mycket har respekt för Fjellströms arkeologiska och etnologiska reflexioner, ställer sig saken helt annorlunda när det gäller hennes utläggningar på det historiska området. Min publikation om birkar-

larna och lapparna är i allt väsentligt ett historiskt arbete och bör i första hand bedömas därefter. Det berör en rad historiska problem, som delvis har betydande räckvidd och som äro av invecklad natur. Det finns i den svenska historien ganska få avsnitt som bjuda på så intrikata och svårtydda problemställningar som just övre Norrlands äldre historia. På analogt sätt är det skrivna källmaterialet för tiden 1320—1620 synnerligen svårtolkat och motsträvt. Det kräver årtal av tålmodigt arbete innan man får grepp därom. Man måste ha gott om tid, mycket kritiskt sovra källmaterialet och ständigt vara beredd att ompröva gällande åsikter. Går man till verket med fastlåsta åsikter och förbundna ögon hamnar man ofelbart i de många fallgropar, som källmaterialet inrymmer.

Fjellström har ej förstått detta. Oförväget och flyhänt kastar hon sig över stora historiska problem och löser dem i en handvändning. När hon behandlar det äldsta tidsskedet, vi kan säga tiden före år 1300 e. Kr., blandar hon ihop arkeologiska och etnologiska fragment på ett godtyckligt sätt, stöter och blöter dem och fogar dem samman till ett sammelsurium. Man häpnar över den precision och säkerhet med vilken hon skildrar förhistoriska förhållanden och man skulle faktiskt kunna tro att hon lyckats komma över någon hittills okänd krönika, på vilken hon stöder sig. Men vid närmare betraktande visar det sig blott vara fantasifulla kombinationer och bygger på gammalt historiskt bråte, som hör hemma på sopbacken. Fjellström sitter ohjälpligt fast i förgångna föreställningar och märker icke, att forskningen har gått henne förbi.

Ovannämnda betygsättning gäller även hennes utläggningar om Birkalasägnen och skatteförhållandena i Norrbotten under medeltiden och 1500-talet. Ännu tydligare framträder här, att hon står främmande för historisk metodik och historiskt betraktelsesätt. Som historiker är hon för kort i rocken.

Beträffande Birkalasägnens tillförlitlighet eller förljugenhet — det mest centrala problemet i mitt arbete — inrangerar sig Fjellström i de ståndaktiga tennsoldaternas skära. Hon är fast knuten till Yrjö-Koskinens och Jaakkolas gamla spökvärld, hon försvarar hårdnackat äldriga myter och misstolkningar och hon slår

dövorat till för nya källors vittnesbörd. Detta kan väl ej förklaras på annat sätt än att hon saknar historisk instinkt. Detta kan väl också utgöra förklaring till att hon icke uppmärksammar Birkalasägnens sammanhang med Karl IX:s utrikespolitiska program och att hon hoppar över viktiga avsnitt av min beviskedja. Ännu mindre har hon förstått vad avslöjandet av denna stora urkundsförfalskning betyder för den norrländska historieforskningen i fortsättningen. Detta fundamentala problem har helt undgått henne. Hennes resonemang består till stor del däri, att hon hakar sig fast vid någon enstaka, sekundär notis och blåser upp den till en stor såppbubbla. Hon begär det vanliga felet att välja en enda infallsvinkel och påstår kategoriskt att alla andra synpunkter äro felaktiga. Tyvärr måste sägas, att hennes debattinlägg rör sig på lågplanet och oupphörligt viker av i sned riktning.

På samma sätt förhåller det sig med hennes utläggningar om skatteförhållandena under medeltiden. De vittna om att hon icke rätt förmår tolka medeltida texter och att hon icke satt sig in i det medeltida uppördsväsendet. Över hela linjen har hon fel.

En saklig, detaljerad debatt av här berörda frågor kan ej komma till stånd förrän Fjellström satt sig ordentligt in i källmaterialet och lärt sig den historiska forskningens metodik. När så skett, skall det bli ett nöje att ta del av hennes synpunkter och jag hoppas, att hon lägger fram dem i en längre artikel, där hon kan tillföra debatten den substans som nu saknas i hennes recension.

Jag vill fästa Fjellströms uppmärksamhet på att jag i mitt arbete rörande övre Norrland konsekvent behandlat blott *den fasta bosättningen* men däremot icke berört *tillfälliga besök* av enstaka vägvandrare, då den senare gruppen icke är historiskt gripbar och ej heller spelat någon större roll. Det rör sig här om en mycket långsam koloniseringsprocess, som först på ett ganska sent stadium stabiliserar sig. I en artikel, som jag har under utarbetande, skall jag återkomma till detta ämne. Att jag nu berör saken beror därpå att jag vill framhålla för Fjellström att även den finska kolonisationen av Finland försiggick i mycket långsamt tempo och att nordliga Finland först sent i historien nås av finska kolonister. Jag

vill rekommendera Fjellström att studera Ella Kivikoskis arbete "Finlands förhistoria". Kivikoskis uppgifter om den finska koloniseringen av södra och mellersta Finland och dess kronologi bestyrker i väsentliga avseenden min framställning.

Debatten rörande kontroversiella frågor skulle vinna mycket i värde, om Fjellström framlade exakta, preciserade uppgifter. Jag föreslår att hon presenterar ett stringent sakmaterial och jag väljer ett ämnesområde, som synbarligen intresserar Fjellström, nämligen pälshandeln i Nordnorge under medeltiden. Hon gör gällande att denna var av betydande omfattning. Jag hemställer, att Fjellström lägger fram sifferuppgifter eller mer specificerade upplysningar rörande den nordnorska pälshandelsexporten under medeltiden (jfr sid. 298—99 i mitt arbete). Ett annat intressant problem som Fjellström berört är rendriften i Nordnorge omkring år 1600. För att få bättre grepp om denna fråga och slippa röra sig med allmänna fraser efterlyser jag statistik över tamrenbeståndet i Nordnorge under perioden 1600—1610 (jfr sid. 256 i mitt arbete).

Det finns i Fjellströms recension ytterligare några uttalanden, som äro förtjänta att kommenteras. Därmed må dock anstå till en annan gång. Men jag måste belysa Fjellströms undersökningsmetoder och genom några exempel klarlägga hennes brist på exakthet och hennes benägenhet att förvanska innehållet i mitt arbete. I den vänstra kolumnen låter jag Fjellström komma till tals, i den högra följer min egen kommentar.

I.

Fjellström

s. 47. Fjellström beskärmar sig över att jag ej närmare berört Ingevald Birgerssons brev av år 1498 utan blott omnämnt det i en fotnot.

Ego

Verkliga förhållandet är att jag å sid. 287—89 utförligt refererat och kommenterat detta brev i texten.

II.

Fjellström

s. 47—48. Fjellström behandlar frågan om

Ego

Verkliga förhållandet är, att jag behandlat

gåvoskatten och skriver: "Gåvoskatten har ej uppmärksamats av Steckzén."

gåvoskatten å sid. 143, 308—310, 319, 335—336, 341.

III.

Fjellström

s. 48. Fjellström anmärker på att jag icke uppmärksammat tornebirkarlarnas handel på Nordnorge och deras beskattning av de norska sjöläpparna.

Ego

Verkliga förhållandet är, att jag i kapitlen XIV och XVII sida upp och sida ner behandlat dithörande problem.

IV.

Fjellström

sid. 55. På tal om landhöjningsförhållandena skriver Fjellström: "Om nu dylikt material dras in i diskussionen bör uppgifterna stämma med landhöjningskurvan. Sålunda säger Steckzén, att Hortlax låg under vatten (s. 211). Enkontrollgranskning på Ekonomiska kartan av Hortlax bebyggelseområde visar att det centrala byområdet och därmed med all sannolikhet området för ursprungsbebyggelse ligger 18 m över havet nu. Omkring år 1000 låg samma markområde minst 7—8 m över havet!" Fjellström avslutar sin passus med ett triumfatoriskt utropstecken, som manifesterar hennes skarpsinnighet.

Ego

Verkliga förhållandet är, att jag å sid. 211 skrivit, att "huvuddelen" av vissa byar, däribland Hortlax, låg under vatten år 1000. Jag har icke påstått att hela Hortlax låg under vatten år 1000, såsom Fjellström gör gällande. Hennes utläggning är opåkallad och visar sig vara en ful förvrängning.

Ovanstående exempel visar, att Fjellström upprepade gånger vantolkat min framställning

för att få svängrum för sin kritik och framhäva sin egen förträfflighet. Detta förfarings-sätt ställer Fjellström i en ofördelaktig dager och renderar henne underbetyg. Här liksom på andra avsnitt har Fjellström grundligt stakat sig. Men bättre lycka en annan gång. Med den forskarglöd som Fjellström besitter kan hon

säkerligen på sitt speciella gebiet producera värdefulla utredningar. Man skulle önska henne att få ta itu med en jämförande etnologisk undersökning av äldre lapska kulturformer i de svenska, norska, finska och ryska lappmarkerna.

Redaktionellt meddelande

Rigs redaktör har ansett sig nödsakad att enligt praxis införa ovanstående genmäle. Han beklagar dock den kränkande form detta fått och

förstår till fullo att recensenten avböjt att fortsätta en diskussion av detta slag.

Den 16. Nordiske Folkelivs- og Folkeminnegranskarkongress. Røros 27.—30. august 1963. (= Norveg 11). Oslo 1964. 206 s., ill.

Miljön för 1963 års folklivskongress var Röros och anknöt därigenom till huvudtemat: fjället. Flera av de föredrag som hölls och av vilka nu merparten föreligger i tryck, kom dock att mera kretsa kring staden och dess gruvdrift än kring fjället, vilket möjligen ej varit bestyrelsens avsikt. Man får emellertid nu en mycket god inblick i Röros betydelse för och påverkan på ett stort omland såsom ekonomiskt centrum. *S. Erixon* tog detta som utgångspunkt för en redogörelse över staden som handelsort för närliggande svenska landskap, vilket i tryck svällt ut till en viktig översikt över hela den betydande äldre svensk-norska handeln. Ämnet, som ännu är obehandlat i större sammanhang, får här en resonerande bibliografi. *Erixon* ger också en första introduktion i ett par av honom påträffade handelsarkiv med ett rikt material, som man hoppas han får tillfälle att publicera. De tycks ha ovanligt goda förutsättningar att ge en närmare bild av hur den mellanfolkliga handeln var organiserad med sitt stora uppbåd av leverantörer och forkarlar. Under 1800-talets mitt kunde hundratals bönder från Dalarna

köra åt den största rörosfirman. Flera bruk i Sverige, bl.a. ett så avlägset beläget som Skultuna, hade också frakter på Röros. Författaren slutar med att plädera för ett studium av böndernas disponering av sin arbetstid. För många var tidsutdräkten på tvångsvisa färder åt bruken samt med post och resande eller på frivilliga körslor betydande.

Arbetslivet i gruvan skildras av en lokalhistoriker, *O. Kvikne*. Bidraget är närmast av kåserande karaktär. En inblick i bergsmanskulturen får man också i en elegant uppsats av universitetslektor *K.M. Kommandantvold*, som med många litterära och kulturhistoriska utblickar redogör för detta motiv i rörossonen *Johan Falkbergets* diktning.

Förstekonservator *J. Falkenberg* anknuter direkt till kongressens tema i en väldokumenterad redogörelse för förhållandet mellan samer och bönder i rörostrakten. Det visar sig att vissa bygdelag haft stora kontroverser med samerna, medan samröret i andra fall gått friktionsfritt. *Falkenberg* anser de skilda attityderna bero på att de förra bygderna redan var organiserade, då samerna trängde in i området omkring år 1600, medan i det senare fallet samerna var de äldsta på platsen. I många fall går samernas nyttjanderätt tillbaka på arrendekontrakt med kronan. När dessa upphörde, kunde samerna återopa sedvane-

rätt som grund för renbetningen. Framför allt är det denna, som orsakat missämjan: renarna åt gräset på sätervallarna och i skogen. I de bygder, där samerna var illa sedda, erhöll bönderna väl tilltagna skadestånd, medan i andra bygder bönderna åtminstone sedan 1700-talets slut gjort sig till medintressenter i hjorden genom att skaffa egna renar och låta dem handhas av samerna. Detta bröts först 1892 genom indelning i renbetesdistrikt med minskad betesrätt och med kollektivt ansvar för renarnas skadegörelse. Därigenom skapades en ny social organisation, som bröt det gamla lapska livsmönstret. — Uppsatsen utgör ett intressant bidrag till frågan om kulturkontaktens problematik och ger genom sin exemplifiering en konkret bild av dessa förhållanden. Tyvärr saknar den noter.

Kulturkontakt, särskilt dess negativa sida etnocentrism, behandlar också *H. Tegengren* i en globalt anlagd studie över de fastboendes syn på fångstmännen. Han påpekar hur de, som bott i utkanten av den kända världen, ända sedan antiken ansetts vara småvuxna, eftersom himmelskupan ur de centralt boendes synpunkt tycktes begränsa utrymmet för de perifera folken. De sagor och myter om kortvuxna, onda och mindervärdiga folk, som traderats under årtusenden, anser Tegengren ha levt kvar så länge i Norden i fråga om nordbor och samer, "att de kom att bilda den andliga bakgrund mot vilken de första relationerna mellan dessa två till sin livsföring så väsentligt olika grupper utvecklade sig". Han visar också hur kontakten verkat nedbrytande på fångstmännens kultur och lett till olyckliga följder beträffande försörjningen. Arbetsårets utformning påpekas med rätta vara av betydelse i detta sammanhang. Kan arbetsåret hos den ena eller båda parterna jämkas i olika riktningar, skapas möjlighet att sida vid sida leva vidare.

Även *H. Stigums* bidrag kretsar kring fjället. Han granskar i en sifferspäckad uppsats fjällbygdernas gårdsbruk, utgående från en offentlig utredning 1958. Helt förklarligt visar det sig, att de flesta ej är bärkraftiga. Utslätter och myrslätter har i flera socknar ännu ganska stor betydelse. Redogörelsen avslutas med några reflexioner kring säterbrukets framtid och de förändringar det genomgår just nu — ett tema, som man hade önskat belysts mera

i stället för uppräknigen av siffror för socknarnas odlade areal.

Fäbodarna berörs också i två andra uppsatser. *G. Ränk* fortsätter sina kostundersökningar med en doft- och färgrik beskrivning av gammelmosten i Sverige. Denna typ bereds utan löpe. I stället uppvärms antingen surnad mjölk som skär sig eller — i en nyare form — söt skummjölk, som koaguleras med en tillsats av sur- eller kärnmjölk. Osten får sedan mogna i flera månader. Ränk framhåller, att denna ost är vår äldsta typ, äldre än romarrikets löpeost. I våra dagar tillverkas gammelmosten på ursprungligt sätt i Sverige blott i västligaste Ångermanland; tyngdpunkten ligger annars i Norge. I ett äldre tidsskede fanns metoden åtminstone från fäbodgränsen till södra Västerbotten. Författarens nedvärdering av gammelmöst tillverkad enligt det nyare sättet är möjligen litet orättvis. Produktens kvalitet beror på hur lagringen sker. Som P.-U. Ågren visat nyligen i en artikel i Västerbottens-Kuriren, görs t.ex. i Vilhelmina en utmärkt gammelmöst enligt den moderna metoden.

Den andra uppsatsen, som berör fäbodarna, är skriven av *B. Boëthius*. I en koncentrerad framställning redogör han för skogsmarkernas exploatering genom tiderna. Regalrätt och markvärdestegring samt råvarubalans berörs — angreppspunkter på problemet, som etnologer väl sällan vågar sig på. Detta ekonomiska betraktelsesätt visar sig givande. Boëthius framför också åter en av sina huvudteser: den "skogsödsel", som samtida författare klandrade, var enbart till vinst för återväxten och kvaliteten.

Det enda vetenskapsteoretiska bidraget lämnar *A. Steensberg*, som diskuterar etnologin som historisk vetenskap. Han betonar med skärpa etnologernas valfrändskap med de historiker, som sysslar med ekonomiska problem, och med statistikerna, som demonstrerar sina iakttagelser med hjälp av siffror och diagram. Etnologins huvudändamål är nämligen främst att samla kunskap om begivenheter, som är varandra så lika, att de kan sägas vara normala, typiska yttringar, vilkas betydelse ligger i att de ständigt upprepas inom stora befolkningsgrupper. Idén om att varje kulturyttring är ett unikum, som inte går att uttrycka siffermässigt, har alltså ej någon förespråkare i honom.

I fråga om kulturbegreppet pläderar han för

ett par nya termer: *grund-* och *överkultur*, där överkulturen är mer specialiserad och har en större skapande förmåga. Det utesluter ej, att dess bärare utanför sina speciella fält uppträder som grundkulturens representanter, "dagliglivets människor". Begreppen motsvarar således på ett ungefär Erixons *traditionella* och *mobila kulturer*. Grundkulturens representanter är i stort sett identiska med *förbrukare*, vars motsats är *producenter*. I ordet förbrukare ligger intet passivt, "kunden" väljer och vrakar, omformar det nya efter egen smak. En väsentlig forskningsuppgift är därför att ta reda på vad folk vill ha och hur en omformning äger rum för att förbrukaren skall acceptera nyheten. I och med detta är han kulturskapande.

Som flera andra hävdar Steensberg, att literära källor och folktraditionen enbart bevarar markanta händelser, medan rutinförelseerna glöms bort. Ett sätt att nå dem är att penetrera dagboksstoff. Ännu bättre är det om upptecknaren själv länge lever i den

miljö, han skall beskriva. Ett viktigt hjälpmedel, som man börjat begagna i Danmark, är "det efterliknande experiment". Därigenom fås en kontroll av en riktig tolkning av källmaterialet. Ledaren av experimentet bör om möjligt själv framställa sina försöksobjekt. Dithän har man nått i det nyöppnade Historisk arkæologisk försøgscenter i Lejre.

Uppsatserna i en bok av detta slag innehåller sällan resultat av primärforskning, som förut ej presenterats. I sin egenskap av diskussionsinledningar ger de snarare sammanfattningar och översikter. Som sådana har de sitt givna intresse. Läsaren får inblick i forskningsproblemen i grannländerna. Ytterligare värde hade volymen dock haft, om den försetts med sammanfattningar av efterföljande diskussioner.

Nästa möte hålls i Falun försommaren 1966. Temat har, när detta skrives, ännu ej slutligt fastställts.

Göran Rosander

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

<i>Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar</i> av Brita Egardt	40:—	<i>Lapparnas heliga ställen</i> av Ernst Manker	100:—
<i>Väderkvarnar och vattenmøllor</i> av Sven B. Ek	45:—	<i>Modedröcker 1600—1900</i> av Gunnel Hazelius-Berg	7:—
<i>Scots in Sweden</i> av Jonas Berg och Bo Lagercrantz	7:—	<i>Leksaker och spel</i> av Arne Biörnstad	6:—
<i>Tapeter</i> av Ingemar Tunander ..	9:—	<i>Svenska byar, I—II</i> , av Sigurd Erixon	60:—
<i>Nordsvenska studier och essayer</i> av Manne Hofrén	30:—	<i>Smycken i svensk ägo</i>	24:—
<i>Bastu och torkhus i Nordeuropa</i> av Ilmar Talve	48:—	<i>Strängnäsminnen</i> av Amelie Rundberg	16:—
<i>Studier i svenskt repslageri</i> av Allan Nilson	40:—	<i>Leva i brukssamhälle</i> av Björn Hallerdt	12:—
<i>Broderier</i> av Anna-Maja Nylén	5:—	<i>Så bodde vi. Arbetarbostaden som typ- och tidsföreteelse</i> av Rut Liedgren ..	15:—, inb. 18: 50
<i>Svensk Jugend</i> av Elisabet Stavenow-Hidemark	17: 50	<i>Parkettläggarna</i> av Arvid Lundström	10:—
<i>Spelkort</i> av John Bernström ..	7:—	<i>Ur och urverk</i> av Sten Lundwall	18:—
<i>Brukherrgårdar i Gästrikland</i> av Hans Beskow	45:—	<i>Gardiner och gardinuppsättningar. En kulturhistorisk studie</i> av Gunnel Hazelius-Berg	12: 50
<i>Papers on Folk-Medicine</i> , utg. av Carl-Herman Tillhagen ..	15:—	<i>Generationsväxlingen inom romantikens klassicism</i> av Sten Lundwall	40:—
<i>Flaskor och glas</i> av Elisa Steenberg	9:—	<i>Livgardisten han kommer till Gud. Studier i den militära folkdiktningen</i> av Mats Rehnberg	7:—
<i>Gunnar Olof Hyltén-Cavallius som etnolog</i> av Nils-Arvid Bringéus	48:—	<i>Folkets hus Gersheden</i> av Rut Liedgren	10:—
<i>Dalmålningarna och deras förlagor</i> av Svante Svärdröm ..	18:—	<i>Ljusen på gravarna</i> av Mats Rehnberg	48:—
<i>Mögsjö dagbok. Verskrönika från Mögsjön, Kalhyttan, Filipstad och Ransäter åren 1793—94</i> av Anders Fahlbeck	35:—	<i>Gubbhyllan</i> av Per Anders Fogelström och Arne Biörnstad ..	20:—
<i>Gångstigslandet</i> av Sigurd Dahlbäck	20:—	<i>Folkligt dräktskick i Vingåker och Österåker</i> av Anna-Maja Nylén	16:—
<i>Ernst och Mimmi</i> av Per Wästberg	38:—	<i>Swedish Folk Art</i> av Albert Eskeröd	5:—
<i>Lappmarksgravar</i> av Ernst Manker	35:—		
<i>Fångstgropar och stalotomter</i> av Ernst Manker	100:—		

Nya böcker från Nordiska museet

Kvarnarna på Tjörn

av *Ernst Manker*. 292 s. Ill. Pris 50 :—.

"... en systematisk genomgång av Tjörns alla kvarnar och kvarnplatser. Beskrivningarna har samlats till en stor katalog och en underbar bildsamling . . . Allt har blivit en stor och vacker publikation, som är beskrivande och orienterande."

Harald Widéen i Göteborgs Handelstidning

"... en vetenskaplig elftetimmasaktion . . . Det skulle kunna misstänkas, att en fältundersökning om en svunnen kvarnperiod i ett hörn av Bohuslän inte skulle kunna ge mycket utbyte annat än för specialister, men det har blivit en historia med många inslag av 'human interest'."

Hubert Lärn i Göteborgs-Posten

"Det är en detaljerad inventering med uppmätningar och byggtekniska beskrivningar, redovisade i ritningar och fotografiskt material, som både gör all rättvisa åt galleringar, duksegel, hjärtflykter, rumpestänger, kronhjul, mälldhål och kvarnspindlar — och åt de estetiska kvalifikationerna hos kvarnlokalerna, helst i gott vindläge på höga berg."

Ingrid Schöier i Svenska Dagbladet

"... en fascinerande publikation, där inte minst den underbara bildsamlingen är ett mästerverk . . . Boken är hyllning till de moderna bygdekvarnarnas primitiva föregångare jämte de säkra allmogetekniker som byggde dem och som kunde sköta deras drift. . . . skriven med vetenskaplig saklighet, men den är samtidigt lätt-tillgänglig och fängslande även för en lekman."

Gösta Liljekvist i Kvarntidningen

Säljes i bokhandeln eller direkt från Nordiska museet